

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

§

§

WYDZIAŁ PRAWA
I ADMINISTRACJI
Uniwersytet Łódzki

4 / 2024

Paragraf

STUDIA Z PRAWA I ADMINISTRACJI

Kolegium redakcyjne

Redaktor naczelny

dr hab. Łukasz Jan Korporowicz, prof. UŁ

Pierwszy zastępca Redaktora naczelnego

Mikołaj Truskowski

Drugi zastępca Redaktora naczelnego

Michał Bartyzel

Sekretarze redakcji

Wiktor Zimoń

Rada naukowa

dr hab. Aldona Domańska, prof. UŁ

dr hab. Michał Gałędek, prof. UG

dr hab. Aneta Kaźmierska-Patrzyzna, prof. UŁ

dr Marcin Kostwiński (UŁ)

dr Tomasz Lachowski (UŁ)

prof. dr hab. Monika Namysłowska (UŁ)

dr hab. Aldona Nawój-Śleszyński, prof. UŁ

dr hab. Andrzej Olaś (UJ)

dr Jarosław Olesiak (UŁ)

dr Ewa Staszewska (UŁ)

dr Monika Zalewska (UŁ)

Adres redakcji

Wydział Prawa i Administracji

Uniwersytetu Łódzkiego

90-232 Łódź, ul. Kopcińskiego 8/12

W WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

§

§

U WYDZIAŁ PRAWA
I ADMINISTRACJI
Uniwersytet Łódzki

4 / 2024

Paragraf

STUDIA Z PRAWA I ADMINISTRACJI

dr hab. Łukasz Jan Korporowicz, prof. UŁ – Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji
90-033 Łódź, ul. Stefana Kopcińskiego 8/12

Redaktor inicjujący
Sylwia Mosińska

Projekt okładki
Monika Rawska

Korekta techniczna
Elżbieta Rzymkowska

Redakcja językowa
Bogusława Kwiatkowska

Skład
AGENT PR

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2024

ISSN 2956-3747

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.11321.24.0.C
Ark. wyd. 3,0; ark. druk. 5,0

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 635 55 77

Spis treści

Krzysztof Stachurski

Zniesienie wyroku sądu podkomorskiego w wyniku postępowania o zły przewód prawa. Dekret Trybunału Koronnego z 1601 roku 7

Lidia Bober

Doktryna *ultra vires* – odwrócenie integracji czy gwarancja jej trwałości? 15

Ewa Cyrankowska-Skóra

Dyskryminacja religijna w miejscu pracy – aktualne problemy 29

Krystian Stacherski*

Zniesienie wyroku sądu podkomorskiego w wyniku postępowania o zły przewód prawa Dekret Trybunału Koronnego z 1601 roku

Streszczenie

W artykule poddano analizie dekret Trybunału Koronnego zapadły na sesji piotrkowskiej 7 stycznia 1601 r., na skutek wniesienia nadzwyczajnego środka zaskarżenia zwanego *male obtentum*. Ze względu na stwierdzone naruszenia prawa procesowego Trybunał zniósł wówczas wyrok zaoczny sieradzkiego sądu podkomorskiego. W księdze tego sądu zachowało się rozgraniczenie unieważnione odnalezionym orzeczeniem trybunalskim. Pozwala to na wysunięcie wstępnych wniosków w przedmiocie praktyki sądowej, której poznanie jest współcześnie niemożliwe ze względu na zniszczenie akt Trybunału Koronnego w czasie drugiej wojny światowej. Autor przedstawił przebieg postępowania przed Trybunałem oraz omówił wpływ niektórych przepisów regulujących postępowania w sprawach znaków granicznych na orzeczone kary.

Słowa kluczowe: Trybunał Koronny, *male obtentum*, proces graniczny, sąd podkomorski

Setting aside the judgment of the chamberlain court through the *male obtentum* procedure Crown Tribunal's decree from 1601

Abstract

The article analyzes the decree of the Crown Tribunal issued during the session in Piotrków on January 7, 1601, as a result of filing an extraordinary appeal known as *male obtentum*. Due to identified violations of procedural law, the Tribunal annulled the default judgment of the Sieradz border court. In the records of this court, there is a demarcation invalidated by the found Tribunal's judgment. This allows for preliminary conclusions regarding judicial practice, the full understanding of which is currently impossible due to the destruction of tribunal records during the Second World War. The author presented the course of proceedings before the Tribunal and discussed the influence of certain regulations governing proceedings in border sign cases on the imposed penalties.

Keywords: Crown Tribunal, *male obtentum*, border proceedings, border court

---

* Student V roku prawa, Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, e-mail: krystian.stacherski@edu.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0000-0002-3977-8608>

I

Wiele zagadnień ziemskiego prawa procesowego nie doczekało się nadal wyczerpującego opracowania, a obecna wiedza na ten temat pochodzi przede wszystkim z prac poświęconych staropolskim pisarzom-prawnikom i ich twórczości¹ oraz opracowań obejmujących całe prawo sądowe². Wobec niemal całkowitego zniszczenia akt Trybunału Koronnego, szlacheckiego sądu najwyższego, praktyka korzystania z nadzwyczajnych środków odwoławczych pozostaje nieznana³. Warto wśród nich zwrócić uwagę na środek zwany *male obtentum* (dosł. źle uzyskany wyrok) stosowany przede wszystkim w postępowaniu egzekucyjnym przeciwko wyrokom wydawanym w procesie zaocznym (*in contumaciam*)⁴.

Według staropolskiego prawnika Stanisława Łochowskiego prawo do zgłoszenia *male obtentum* przysługiwało stronom także w procesie granicznym, gdyby kwestionowały poprawność wyroku sądu ziemskiego⁵. Nie wiadomo natomiast, czy pozwanemu przysługiwało prawo do skorzystania z *male obtentum*, jeśli jako nieobecny przegrał proces w sądzie podkomorskim i podważał prawidłowość przeprowadzonego rozgraniczenia⁶.

Ważnej wskazówki, iż takie sprawy trafiały przed Trybunał Koronny dostarcza dopisek umieszczony między wyrokami w jednej z sieradzkich ksiąg podkomorskich. Można się z niego dowiedzieć, że zapisany wyżej wyrok sądu podkomorskiego został zniesiony dekretem trybunalskim z 7 stycznia 1601 r.⁷ W zespole rodzinno-majątkowym przechowywanym w Archiwum Państwowym w Łodzi szczęśliwie zachowało się wspomniane orzeczenie Trybunału⁸. Podjęto się jego szczegółowej analizy, mającej na celu porównanie znoszenia wyroków wydawanych w postępowaniu egzekucyjnym oraz znoszenia

1 W ramach serii „Dawni Polscy Pisarze Prawnicy” wydano: Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski, 1750–1802: pisarz dawnego polskiego prawa sądowego (proces, prawa prywatne i karne): jego projekty reformy prawa karnego w Polsce oraz ich związek z europejskim ruchem humanitarnym*, Warszawa 1956 (t. I); L. Pauli, *Jan Nixdorff 1625–1697. Pisarz prawa procesowego*, Warszawa 1957 (t. II); K. Bukowska, *Tomasz Drezner, polski romanista XVII wieku i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce*, Warszawa 1960 (t. III). Ponadto: I. Malinowska, *Mikołaj Zalasowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960 oraz Z. Kolankowski, *Zapomniany prawnik XVI wieku. Jan Łączyński i jego „Kompendium Sądów Króla Jegomości”: studium z dziejów polskiej literatury prawniczej*, Toruń 1960. Należy ubolewać, że nie zdołano przygotować podobnej pracy poświęconej Teodorowi Zawackiemu (Zawadzkiemu), prawdopodobnie najwybitniejszemu polskiemu prawnikowi I poł. XVII w.

2 Przy ograniczeniu się do najważniejszych na czoło wysuwają się: O. Balzer, *Przewód sądowy polski w zarysie (wykład uniwersytecki)*, wyd. Wojciech Hejnosz, Lwów 1935; J. Rafacz, *Dawny proces polski*, Warszawa 1925 oraz S. Kutrzeba, *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie. I. Prawo karne. II. Postępek sądowy*, wyd. 2, Lwów–Warszawa–Kraków 1927. Należy wspomnieć także prace: A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Warszawa 2013. Wartościowa pozostaje także: Z. Zdrójkowski, *Proces ziemski*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski. Tom II. Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, wyd. 2, Warszawa 1966, s. 380–411.

3 W Archiwum Państwowym w Lublinie wśród akt luźnych nieprzekazanych do Archiwum Głównego Akt Dawnych znajduje się kilka zniszczonych ksiąg dekretów trybunalskich oraz szczątki takich ksiąg, zob. M. Stankowa, *Ocalałe fragmenty akt Trybunału Koronnego Lubelskiego w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie*, „Archeion” 1964, t. 40, s. 126.

4 Z. Zdrójkowski, *Proces ziemski...*, s. 402.

5 S. Łochowski, *Processus iudicialis Regni Poloniae*, Kraków 1641, s. 22.

6 Podstawowym źródłem jego poznania pozostaje nadal praca S. Łaguny, uzupełniona przez C. Kunderewicza na podstawie dzieł staropolskich pisarzy-prawników S. Łochowskiego i M. Paciorkowskiego, zob. S. Łaguna, *O prawie granicznym polskim*, [w:] *Pisma Stosława Łaguny*, wyd. J. Bieliński, Warszawa 1915, s. 53–128; C. Kunderewicz, *Dzieła Stanisława Łochowskiego i Marcina Paciorkowskiego o polskim procesie granicznym*, Warszawa 1956.

7 *Sed eedem granities <in anno 160 primo sabbato post Trium Regum> sunt per decretum Iudicii Ordinarii Generalis Tribunalis Regni sublatae et per hoc idem officium dissipatae, de quo latius rellatio ministerialis in Actis Castrensibus Petricoviensibus obloquit*, Archiwum Głównie Akt Dawnych, Acta succamerarialia Siradiensia nec non Piotrcoviensia, Schadcoviensia et Radomscensia (dalej: SS) 7, k. 5v.

8 Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna (dalej: APOM), sygn. I.70, s. 24–27. Na wartość zgromadzonych tam materiałów zwrócił uwagę Krzysztof Goźdz-Roszkowski, zob. K. Goźdz-Roszkowski, *Źródła rękopiśmienne do historii ziemskiego prawa sądowego Polski przedrozbiorowej w Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 1993, t. 56, s. 149–160. <https://doi.org/10.18778/0208-6069.56.08>

rozgraniczeń przeprowadzanych przez sąd podkomorski. Postępowanie przed tym sądem miało bowiem charakter *quasi*-egzekucyjny. Zauważył to już Jan Sierakowski, stwierdzając, że urzędy grodzkie i sądy podkomorskie zajmowały się egzekucją rzeczy osądzonej⁹.

II

Prawo do powołania się na zarzut „złego przewodu prawa” przysługiwało stronie na każdym etapie postępowania. Gdyby został uwzględniony, sąd znosił błędnie wydany wyrok i przystępował do merytorycznego rozpoznania sprawy¹⁰. Korzystano z niego najczęściej w postępowaniu egzekucyjnym wobec wyroków sądu ziemskiego na terminie orzeczenia banicji (*ad bannendum*) przed sądem grodzkim¹¹. Było to przedostatnie stadium tego postępowania, poprzedzające już tylko przymusową egzekucję wyroku, prowadzoną przez starostę z pomocą okolicznej szlachty¹².

Należy wyjaśnić, że w prawie ziemskim wyróżniano dwie postacie banicji. Banicją w powszechnym rozumieniu tego terminu była banicja wieczna (*bannitio perpetua*), zwana także większą, stosowana w sprawach karnych, która powodowała wygnanie, utratę praw obywatelskich oraz konfiskatę dóbr¹³. Natomiast banicja prosta (*bannitio simplex*) lub mniejsza, orzekana była jedynie w postępowaniu egzekucyjnym i po upływie dwunastu tygodni powodowała utratę zdolności sądowej (*locus standi*), umożliwiając tym samym egzekucję przymusową¹⁴.

Stosowanie *male obtentum* regulowała konstytucja „O relaksacji i zniesieniu banicji” z 1588 r. W sytuacji gdy sąd grodzki odrzucił *male obtentum* i orzekł banicję, strona miała prawo wniesienia odwołania do Trybunału Koronnego¹⁵. Takie rozwiązanie stanowiło przełamanie generalnej zasady niedopuszczalności odwołania w postępowaniu egzekucyjnym¹⁶. Banita mógł również zwrócić się do kancelarii królewskiej z prośbą o wystawienie tzw. sublewacji (*sublevatio*), która na określony czas przywracała jego zdolność sądową, aby mógł działać celem zniesienia ciężącego na nim wyroku¹⁷. Gdy banicja została orzeczona zaocznie mógł on także pozwać starostę oraz przeciwnika procesowego przed Trybunał Koronny, który znosił wyrok w razie złożenia odpowiedniej przysięgi¹⁸. Wspomniana konstytucja dopuszczała także możliwość zawieszenia banicji na czas rozstrzygnięcia konkretnej sprawy, jeżeli strona zgłosiła zarzut braku zdolności sądowej przeciwnika¹⁹.

9 *Iudicia succamerarii ut et capitanealis officii, cum utraque sint rei iudicatae exequatoria*, S. Kutrzeba, *Układ systematyczny prawa polskiego z r. 1554*, wydał Bolesław Ulanowski, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 6, Kraków 1897–1926, s. 131.

10 A. Moniuszko, *Mazowieckie sądy ziemskie...*, s. 291.

11 K. Górski, *Jurysdykcja karna sądu i urzędu grodzkiego krakowskiego w latach 1585–1620*, rozprawa doktorska na WPIA UJ, Kraków 2021, s. 624.

12 O. Balzer, *Przewód sądowy polski...*, s. 261–262; J. Rafacz, *Dawny proces...*, s. 214–215.

13 S. Kutrzeba, *Układ systematyczny...*, s. 40.

14 J. Rafacz, *Dawny proces...*, s. 87; K. Górski, *Jurysdykcja karna...*, s. 364–365; O. Balzer, *Przewód sądowy polski...*, s. 260–261.

15 „A iż też sprawy i akcyje ludzkie zwykli iure victi rozmaitemi sposobami trudnić, przeto opatrujemy, że na każdej instancji, etiam bannitionis in ipso puncto, będzie iure victus powinien inferować male obtentum, nie czyniąc o to osobnej akcyi. A w takiej mierze ma być wolna appellacya na trybunał”. *Volumina Constitutionum* (dalej: VC), t. II [1550–1609], vol. 2 [1587–1609], wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 71.

16 K. Górski, *Jurysdykcja karna...*, s. 599, 623; *Item, ab executione rei iudicatae neminem appellare convenit, nisi in uno casu, si executor sententiae modum executionis excesserit, Puncta in iudiciis terrestribus et castrensibus observanda a. 1544 conscripta*, *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. VII, z. 2, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1882, s. 216.

17 K. Górski, *Jurysdykcja karna...*, s. 626; Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski...*, s. 402.

18 „A jeśli by in contumaciam na tym bannicya otrzymana była, tedy za pozwaniem starosty onego i strony przeciwnej, przez bannita na trybunał, może taką bannicyą znieść swoim iuramentem, choćby sublacyi iure victus nie miał”, VC t. II, vol. 2, s. 71.

19 „Także gdzieby komu w którymkolwiek prawie bannicya in contumaciam otrzymana była, tedy zaraz super ignorantiam illius bannitionis przysięgszy ma mieć locus standi in illo iudicio, a potym onę bannicyą obyczajem wyższej opisany z siebie złożyć”, VC t. II, vol. 2, s. 71.

III

Prawdopodobnie *male obtentum* można było zgłosić także na każdym etapie procesu granicznego, który składał się z dwóch zasadniczych stadiów. Pierwsze toczyło się przed sądem ziemskim (*processus originalis*), a jego celem było wydanie wyroku odesłania sprawy i stron do podkomorzego (*remissio ad campum*) stanowiącego swoiste upoważnienie sądu podkomorskiego do rozstrzygnięcia sprawy. W przypadku odesłania prostego (*remissio simplex*) sąd ziemski pozostawiał decyzję o przyznaniu bliższości do złożenia przysięgi dowodowej (*actoratus*) sądowi podkomorskiemu²⁰. W przypadku gdyby strona pozwana nie pojawiła na terminie zawitym w sądzie ziemskim, powództwo przysądzano powodowi, a następnie wraz z powództwem (*lucro actoratus*) odsyłano do podkomorzego jako organu egzekucyjnego²¹. Pozwany, który mimo wydanego wyroku zaocznego stawił się przed sądem podkomorskim, nie mógł zgłaszać zarzutów i przedstawiać dowodów, a jego rola sprowadzała się do biernego uczestnictwa w rozgraniczeniu. Kończyło się ono przysięgą na ostatnim kopcu granicznym, składaną przez stronę przypuszczoną do dowodu razem z sześcioma szlacheckimi współprzysiężnikami²².

Zgodnie z opinią S. Łochowskiego pozwany miał możliwość zniesienia wyroku zaocznego przysądżającego powództwo powodowi w sądzie ziemskim. Mógł tego dokonać, powołując się na nieświadomość procesową (*ignorantia processus*) albo udowadniając, że wydanie wyroku nastąpiło z naruszeniem prawa. Od postanowienia sądu podkomorskiego o przyjęciu lub odrzuceniu *male obtentum* na podstawie wspomnianej konstytucji z 1588 r. można było odwołać się do Trybunału Koronnego²³. Marcin Paciorkowski dodał, że podkomorzy, uwzględniając zarzut, powinien odstąpić od rozgraniczenia i odesłać sprawę do Trybunału lub sądu ziemskiego, który wydał wadliwy wyrok²⁴. Wynika z tego, że sąd podkomorski nie mógł znieść wyroku sądu ziemskiego, a jedynie odstąpić od jego wykonania²⁵. We wzorze dekretu podkomorskiego z dzieła S. Łochowskiego przedstawiona została sytuacja, gdy podkomorzy uwalnia od sprawy pozwaną boczną, ponieważ posiadała ona dobra tytułem oprawy posagu²⁶. Do kategorii pozwanych bocznych (*citati collateraliter*) należeli właściciele dóbr, których granice poza miejscem zejścia kilku majątków (*contiguitas*) nie były przedmiotem postępowania. Nie wiadomo, czy sąd podkomorski mógł wydać wyrok uwalniający (*evasio*) w stosunku do głównego pozwanego i jakie byłyby jego skutki.

20 S. Łaguna, *O prawie granicznym...*, s. 95; C. Kunderewicz, *Dzieła Stanisława Łochowskiego i Marcina Paciorkowskiego...*, s. 12–13, 27.

21 J. Rafacz, *Postępowanie egzekucyjne w województwie ruskiem w XV wieku*, [w:] *Pamiętnik Czwartego Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, sekcja IV, Poznań 1925, s. 2. W. Uruszczak nazwał powództwo w procesie granicznym „prawem do rozgraniczenia”, zob. W. Uruszczak, *Historia państwa i prawa polskiego. 966–1795*, wyd. 4, Warszawa 2021, s. 319.

22 *In quo quidem termino campestri non licebit citato aliquas controversias facere coram succamerario vel eius officio super actoriatu, quem iam in iudicio terrestri amisit, sed actor ducet officium iuxta suam voluntatem et suam conscientiam, facietque granicies, scopulos sipando et alia signa metalia faciendo, non obstante quavis contradictione citati nec quibusvis documentis litteratoriis vel signis evidentioribus, si quae protunc ostenderit. Quibus finitis circa finalem et acialem scopulum iurabit actor cum sex testibus sibi in genere similibus super vera et iusta limitatione, ita videlicet, quod nihil terrae et haereditatis citato ademit et ab eo alienavit, Volumina Constitutionum, t. I [1493–1549], vol. 1 [1493–1526], wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996, s. 398.*

23 S. Łochowski, *Processus iudiciarius...*, s. 22; C. Kunderewicz, sugerując się zapewne odpowiednim fragmentem dzieła M. Paciorkowskiego, nieco zmodyfikował oryginalny wywód S. Łochowskiego, zob. C. Kunderewicz, *Dzieła Stanisława Łochowskiego i Marcina Paciorkowskiego...*, s. 15; por. z S. Łochowski, *Processus iudiciarius...*, s. 107–117.

24 M. Paciorkowski, *Regula processus granicialis campestris Regni Poloniae*, Częstochowa 1776, s. 3; S. Łaguna, *O prawie granicznym...*, s. 96.

25 Nakaz znoszenia wyroku przez sąd, który go wydał lub przez Trybunał Koronny wprowadzała dopiero konstytucja sejmowa z 1616 r., zob. *Volumina Constitutionum*, t. III [1611–1640], vol. 1 [1611–1626], wyd. S. Grodziski, A. Karabowicz, M. Kwiecień, Warszawa 2010, s. 201.

26 S. Łochowski, *Processus iudiciarius...*, s. 115.

IV

Wspomniany dekret Trybunału Koronnego z 7 stycznia 1601 r. zapadł w sprawie między powodami Aleksandrem Koniecpolskim, starostą wieluńskim i żarnowieckim, małoletnimi Andrzejem, Mikołajem, Adamem i Zygmuntem Koniecpolskimi, dziedzicami wsi Luborcza a pozwanymi Janem Zapolskim, komornikiem granicznym powiatu radomskiego, i Nikodemem Radoszownickim, jednym z wielu współdziedziców dóbr Ulesie. Przed Trybunałem stanęli obaj pozwani oraz Aleksander Koniecpolski w imieniu wszystkich powodów. Termin sądowy, jaki przypadł stronom, pochodził z dwóch oddzielnych pozwów (*citationibus seorsis*), które rozpoznano łącznie²⁷.

Powodowie oskarżyli komornika Jana Zapolskiego o to, iż własną powagą (*privata auctoritate*), bezprawnie (*illegitime*), niewłaściwie (*indebite*) oraz ze szkodą dla nieruchomości (*praeiudicando fundi*) usypał kopce graniczne między należącą do Koniecpolskich wsią Luborcza oraz Ulesiem, należącym w części do Radoszownickiego, w miejscu, gdzie niegdyś istniała wieś Kalenice. Uważając się za poszkodowanych zażądali od niego kary pieniężnej (*taxa*) w wysokości dwudziestu tysięcy grzywien oraz tyle samo z tytułu odniesionej szkody (*damnum*) względnie takiej sumy, która zostanie uznana za odpowiednią (*vel ut ius docebit*)²⁸. Ponadto domagali się, aby rozgraniczenie (*granicies*) przeprowadzone przez sąd podkomorski oraz całe postępowanie przed tym sądem zostały zniesione, a znaki graniczne zniszczone. Z kolei od Nikodema Radoszownickiego, określonego jako strona przystępująca (*pars adherens*), zażądano jedynie, aby był obecny, gdy Trybunał unieważni rozgraniczenie przeprowadzone pod nieobecność pozostałych współwłaścicieli Ulesia²⁹.

W fazie akcesoryjnej zgłoszono zarzut niewłaściwego oznaczenia strony pozwanej. Trybunał odrzucił go, ponieważ powodowie słusznie skierowali pozew przeciwko Nikodemowi Radoszownickiemu, jeśli tylko on złożył przysięgę na ostatnim kopcu granicznym³⁰. Następnie uznał zasadność powództwa ze względu na dostrzeżone naruszenia prawa procesowego w postępowaniu przed sądem podkomorskim. Trybunał ustalił bowiem, że po śmierci jednego z pozwanych bocznych sprawa nie została wznowiona poprzez wystosowanie odpowiedniego przypozwu (*adcitatio*). Zaszła zatem nieważność terminu (*terminus nullus*) stanowiąca samodzielną podstawę do wniesienia *male obtentum*³¹. Ponadto pozwany przystępujący w miejscach, gdzie zachodzi styczność kilku dóbr, nie wezwał ich właścicieli do wystąpienia przed sądem (*acclamatio*) oraz nie przedstawił im swojego roszczenia (*propositio*)³². Powyższe ustalenia mogą budzić zdziwienie, gdyż stoją w oczywistej sprzeczności z treścią wyroku wpisanego do księgi podkomorskiej. Zgodnie z przedstawionym tam przebiegiem postępowania powód przy pomocy woźnego wezwał wszystkich pozwanych głównych i bocznych, a następnie pod ich nieobecność wygłosił propozycje³³. Żaden z pozwanych nie stawił się przed sądem podkomorskim, chociaż z uwagi na późną porę rozgraniczenie odroczone

27 APŁ, APOM, I.70, s. 24.

28 Tamże.

29 Tamże, s. 24–25.

30 *Quoniam actores eum citaverunt a quo iniuriam sibi factam esse praetendunt, nam ipsemet solus Radoszowniczki totum actum granicierum prosequitus est et ipsemet iuramentum praestitit, absentibus aliis comparticibus, idcirco actores competenter citasse solum Radoszowniczki adinvenit, illique procedere demandavit*, APŁ, APOM, I.70, s. 25.

31 T. Zawadzki, *Processus iudiciarius Regni Poloniae*, Kraków 1612, k. H4.

32 *Tum quod ipse Radoszowniczki in illis locis, ubi contiguitas aliarum hereditatum concurrat, haeredes illarum villarum non acclamavit nec, ut ius commune docet, contra eos processit*, APŁ, APOM, I.70, s. 25.

33 SS 7, k. 7v–2 pozew przeciwko dziedzicom Ulesia jako pozwany boczny, k. 2–2v ten sam pozew w nieco innym brzmieniu, k. 2v–3 pozew przeciwko Koniecpolskim jako dziedzicom Luborczy i pozwany głównym.

na następny dzień³⁴. Wreszcie Radoszownicki miał zostać wadliwie przypuszczony do dowodu, ponieważ wykonał przysięgę pod nieobecność pozostałych współwłaścicieli, a nie wykazał, że urzędowo (*officiose*) domagał się od nich jej złożenia³⁵.

V

Ze względu na przedstawione wyżej uchybienia Trybunał skasował wyrok sądu podkomorskiego przypuszczający pozwanego do dowodu oraz całe postępowanie toczone przed tym sądem, które należało przeprowadzić od początku³⁶. Nakazał także, aby Radoszownicki wspólnie z komornikiem w terminie ośmiu tygodni i pod karą czterestu grzywien rozsypali kopce wzniesione w wyniku przeprowadzonego nieprawidłowo rozgraniczenia³⁷.

Takie rozstrzygnięcie wprowadza element odpowiedzialności komornika, ponieważ nakłada na niego obowiązek usunięcia skutków wadliwie wydanego wyroku. Można sądzić, że ponosił on także pewną odpowiedzialność przed podkomorzym. Dowodzi tego wyrok sądu królewskiego z 1515 r. zapadły w sprawie Macieja Krzyżanowskiego wicepodkomorzego poznańskiego oskarżonego o bezprawne wzniesienie trzydziestu siedmiu kopców granicznych. Strony zostały odesłane do podkomorzego, aby ten wymierzył sprawiedliwość swojemu zastępcy³⁸.

Trybunał orzekł również w przedmiocie kar, czego nie regulowało prawo stanowione. Nikodem Radoszownicki miał bowiem zapłacić stronie przeciwnej oraz sądowi trzy grzywny za każdy kopiec narożny oraz po wiardunku (*ferto*) od każdego kopca ściennego.

Powyższe postanowienia wyroku wskazują na odpowiednie stosowanie art. 67 *Formula processus*, który zawierał zwięzłą regulację postępowania o zniesienie znaków granicznych wykonanych bez udziału podkomorzego lub urzędu podkomorskiego (*inofficiose*)³⁹. Rozgraniczenie będące przedmiotem analizowanej sprawy zostało przeprowadzone na skutek wygranego procesu, nie zaś samowolnie i zuchwale (*suapte sponte et temere*), dlatego nie mieści się w pełni w hipotezie powołanego przepisu. Co więcej, kary za kopce zostały orzeczone na rzecz strony powodowej i sądu, a nie jedynie strony przeciwnej (*parti contra se agentis*). Ich wysokość nie uległa jednak zmianie, ponieważ wiardunek równał się

34 SS 7, k. 4v. W dekreście znajduje się także oświadczenie Radoszownickiego, który stwierdził, że nie zna przyczyny nieobecności pozostałych współwłaścicieli. Komornik graniczny Jan Zapolski tłumaczył swoją decyzję o dalszym postępowaniu w sprawie posiadaniem przez nich jedynie niewielkiej części wsi, zob. SS 7, k. 3.

35 *Ad extremum ex quo in ultimo scopulo aciali solus tantummodo ipse Radoszowniczki iuramentum praestitit in absentia aliorum coheredum, nec id docet, quod eos coheredes ad id faciendum officiose requisiverit*, APŁ, APOM, I.70, s. 25. Warto zauważyć, że w wyroku sądu podkomorskiego zostali wymienieni wszyscy szlachcice składający przysięgę wspólnie z Nikodemem Radoszownickim, zob. SS 7, k. 5. Przypadek ten należy uznać za zupełnie wyjątkowy, gdyż zwykle złożeniu przysięgi poświęcono zaledwie krótką wzmiankę, bez wspomnianiu o rocie czy przydaniu woźnego do tej czynności. Wreszcie do samej przysięgi dochodziło niezwykle rzadko, gdyż zazwyczaj pozwani świadomi swojego położenia zwalniali powoda z obowiązku jej złożenia, por. inne przysięgi w tej samej księdze: k. 17v, 19, 24v, 35, 42v, 44v, 52, 53, 55v, 72.

36 *Idcirco iudicium praesens ordinarium generale Tribunalis Regni Petricoviensis sublato et cassato lucro et toto processu in campo nulliter prosequito et obtento causam eandem ad remissiones illas in iudicio terrestri obtentae restituit*, APŁ, APOM, I.70, s. 25.

37 APŁ, APOM, I.70, s. 26.

38 *Decreta in iudiciis regalibus tempore Sigismundi I. regis Poloniae a. 1507–1531 Cracoviae celebratis lata ex actis originalibus in archivo regni Galliciae Cracoviensis asservatis*, wyd. M. Bobrzyński, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. VI, Kraków 1880, s. 90.

39 *Et si quis in solo alieno, sive in haereditate aliena, sine succamerario et eius officio signa granicialia suapte sponte et temere erexerit et fecerit, talis etiam pari modo a quolibet scopulo aciali tres marcas, et ab aliis per sex schotos, prout supra, succumbet ad solvendum. [...] Et similiter contra talem procedetur in octo septimanis, prout et contra violentum destructorem granicierum, ut supra descriptum*, VC t. I, vol. 1, s. 399.

sześciu skojom⁴⁰. Z kolei orzeczona pod warunkiem kara czternastu grzywien miała przypaść jedynie powodowi, a nie powodowi i sądowi⁴¹.

Nie można także wykluczyć, że podkomorzy oraz zastępujący go komornik tracili prawo do wynagrodzenia za niszczenie znaków granicznych w przypadku zniesienia wydanego przez nich wyroku przez Trybunał Koronny. Konstytucja z 1496 r. przewidywała jedynie opłatę za rozgraniczenie⁴², lecz podkomorzy miał wówczas udział w karach orzekanych przez sąd ziemski w sprawach znaków granicznych, jeśli zostały one wcześniej przez niego wykonane⁴³. Jak już wspomniano, Trybunał nakazał Nikodemowi Radoszownickiemu, jako współodpowiedzialnemu za naruszenie prawa, aby rozsyłał kopce razem z komornikiem. Zgodnie art. 66 *Formula processus* powód miał natomiast obowiązek na własny koszt (*sumptibus suis*) sprowadzić podkomorzego lub jego komornika i przywrócić zniszczone znaki graniczne⁴⁴. Nie jest jasne, czego mogły dotyczyć wydatki przegranego, niemniej ze względu na podobieństwo do powoływanego już art. 67 obowiązek sprowadzenia urzędu podkomorskiego dotyczył zapewne także znoszenia znaków granicznych. Do pozasądowych kosztów obciążających przegranego należy zapewne zaliczyć koszty wynikające z konieczności ugoszczenia komornika i przybyłej szlachty, która była świadkiem rozsypywania kopców.

Nie bez znaczenia pozostaje zapewne pominięcie przez Trybunał roszczenia o karę pieniężną i odszkodowanie w znacznej wysokości. Być może było ono niedopuszczalne przy *male obtentum* i należało się go domagać po zniesieniu rozgraniczenia przed sądem ziemskim. Kwestia ta wymagać będzie rozstrzygnięcia. Nie ma również mowy o przysiędze powodów, którą nakazywał przepis w przypadku znoszenia banicji. Można przypuszczać, że Trybunał nie żądał jej składania, ponieważ znoszono wyrok zaoczny, który nie był banicją.

VI

Z analizy przedstawionego dekretu Trybunału Koronnego wynika, że w sprawach o zniesienie wyroku sądu podkomorskiego i postępowania przed tym sądem na podstawie *male obtentum* stosowano odpowiednio przepisy wspomianej konstytucji z 1588 r. Miejsce starosty, który orzekł banicję pod nieobecność pozwanego, zajmuje podkomorzy lub komornik graniczny orzekający o dopuszczeniu do przysięgi dowodowej na miejscu sporu. Natomiast rozstrzygnięcie Trybunału w przedmiocie kar oraz kopców granicznych stanowi dowód odpowiedniego stosowania przepisów *Formula processus* odnoszących się do postępowań w sprawach znaków granicznych. Wszystkie zauważone odrębności są jednak przejawem praktyki, która musiała się zmieniać wraz z wpływem czasu. Należy mieć nadzieję, że w przyszłości powstaną obszerne prace wykorzystujące potencjał, jaki skrywają pozostałości spuścizny orzeczniczej Trybunału Koronnego znajdujące się w bogatych zespołach akt rodzinno-majątkowych.

40 J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X-XX w.*, Wrocław 1990, s. 58.

41 *Qua praemissa et omnia facere et exequi dedebunt tam ipse camerarius quam et ipse solus Radoszowniczki* [wyróżnienie K.S.], *tam in toto, quam in parte sub poena quatuordecim marcarum, qua iam extunc in defectu praemissorum satisfactionis decernitur et parti actoreae super ipsis citatis* [wyróżnienie K.S.] *et bonorum ipsorum adiudicatur*, APŁ, APOM, I.70, s. 26.

42 *Item de salariis camerariorum terrestrium unam atque communem terris omnibus constituri consuetudinem decrevimus et statuimus, ut in omnibus terris Regni nostri succamerarii terrarum una cum camerariis ipsorum non plus quam trium marcarum arram seu notam pro graniciebus limitatis accipiant ubique*, VC t. I, vol. 1, s. 97.

43 *Puncta...*, s. 214.

44 *Et nihilominus teneatur idem violator officium succamerarii ad locum granicierum violatorum sumptibus suis educere, et eosdem limites a se disiectos restaurare et de novo erigere*, VC t. I, vol. 1, s. 399.

Bibliografia

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Acta succamerarialia Siradiensia nec non Piotrcoviensia, Schadcoviensia et Radomscensia, sygn. 7.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Archiwum Potockich i Ostrowskich z Maluszyna, sygn. I.70.
- Balzer O., *Przewód sądowy polski w zarysie (wykład uniwersytecki)*, wyd. Wojciech Hejnosz, Lwów 1935.
- Bukowska K., *Tomasz Drezner, polski romanista XVII wieku, i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce*, Warszawa 1960.
- Decreta in iudiciis regalibus tempore Sigismundi I. regis Poloniae a. 1507–1531 Cracoviae celebratis lata ex actis originalibus in archivo regni Galiciae Cracoviensi asservatis*, wyd. M. Bobrzyński, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. VI, Kraków 1880.
- Goźdz-Roszkowski K., *Źródła rękopiśmienne do historii ziemskiego prawa sądowego Polski przedrozbiorowej w Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Iuridica” 1993, t. 56, s. 149–160. <https://doi.org/10.18778/0208-6069.56.08>
- Górski K., *Jurysdykcja karna sądu i urzędu grodzkiego krakowskiego w latach 1585–1620*, Kraków 2021.
- Kolankowski Z., *Zapomniany prawnik XVI wieku. Jan Łączyński i jego „Kompendium Sądów Króla Jęgoomości”: studium z dziejów polskiej literatury prawniczej*, Toruń 1960.
- Kunderewicz C., *Dzieła Stanisława Łochowskiego i Marcina Paciorkowskiego o polskim procesie granicznym*, Warszawa 1956.
- Kutrzeba S., *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie. I. Prawo karne. II. Postępek sądowy*, wyd. 2, Lwów–Warszawa–Kraków 1927.
- Kutrzeba S., *Układ systematyczny prawa polskiego z r. 1554, wydał Bolesław Ulanowski*, „Archiwum Komisji Prawniczej”, t. 6, Kraków 1897–1926.
- Łaguna S., *O prawie granicznym polskim*, [w:] *Pisma Stosława Łaguny*, wyd. J. Bieliński, Warszawa 1915, s. 53–128.
- Łochowski S., *Processus iudiciarius granicialis Regni Poloniae*, Kraków 1641.
- Malinowska I., *Mikołaj Żalaszowski. Polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa*, Kraków 1960.
- Moniuszko A., *Mazowieckie sądy ziemskie (1588–1648). Organizacja – funkcjonowanie – postępowanie*, Warszawa 2013.
- Pauli L., *Jan Nixdorff 1625–1697. Pisarz prawa procesowego*, Warszawa 1957.
- Puncta in iudiciis terrestribus et castrensibus observanda a. 1544 conscripta*, Starodawne Prawa Polskiego Pomniki, t. VII, z. 2, wyd. M. Bobrzyński, Kraków 1882.
- Rafacz J., *Dawny proces polski*, Warszawa 1925.
- Rafacz J., *Postępowanie egzekucyjne w województwie ruskiem w XV wieku*, [w:] *Pamiętnik Czwartego Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, sekcja IV, Poznań 1925.
- Stankowa M., *Ocalałe fragmenty akt Trybunału Koronnego Lubelskiego w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Lublinie*, „Archeion” 1964, t. 40.
- Szwagrzyk J.A., *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX w.*, Wrocław 1990.
- Volumina Constitutionum*, t. I [1493–1549], vol. 1 [1493–1526], wyd. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak, Warszawa 1996.
- Volumina Constitutionum*, t. II [1550–1609], vol. 2 [1587–1609], wyd. S. Grodziski, Warszawa 2008.
- Volumina Constitutionum*, t. III [1611–1640], vol. 1 [1611–1626], wyd. S. Grodziski, A. Karabowicz, M. Kwiecień, Warszawa 2010.
- Zawadzki T., *Processus iudiciarius Regni Poloniae*, Kraków 1612.
- Zdrójkowski Z., *Proces ziemski*, [w:] *Historia państwa i prawa Polski. Tom II. Od połowy XV wieku do r. 1795*, red. J. Bardach, wyd. 2, Warszawa 1966, s. 380–411.
- Zdrójkowski Z., *Teodor Ostrowski, 1750–1802: pisarz dawnego polskiego prawa sądowego (proces, prawa prywatne i karne): jego projekty reformy prawa karnego w Polsce oraz ich związek z europejskim ruchem humanitarnym*, Warszawa 1956.

Lidia Bober*

Doktryna *ultra vires* – odwrócenie integracji czy gwarancja jej trwałości?

Streszczenie

Artykuł przedstawia źródła kontroli *ultra vires*. Podąża za ewolucją tej doktryny na przykładzie wybranych państw członkowskich Unii Europejskiej oraz porównuje ich postawę wobec integracji europejskiej. Niektóre z podnoszonych przez państwa członkowskie argumentów mogą doprowadzić do pogodzenia odmiennych interesów. Inne świadczą o woli wybierania wyłącznie odpowiadających im zobowiązań.

Słowa kluczowe: kontrola *ultra vires*, tożsamość konstytucyjna, prymat prawa unijnego, pytania prejudycjalne, pluralizm konstytucyjny

Ultra vires review – a deflection of the integration or a guarantee of its permanence?

Abstract

This article presents the sources of *ultra vires* review. It follows the evolution of this doctrine by the example of some European Union's Member States and compares their approach towards European integration. Some of the Member States' arguments may lead to balancing various interests. Others indicate a will to choose only the preferred obligations.

Keywords: *ultra vires* review, constitutional identity, the primacy of the EU law, preliminary ruling, constitutional pluralism

1. Wprowadzenie

Problematyka sporów pomiędzy państwami członkowskimi a UE, dotyczących przyjmowanych przez tę organizację aktów prawnych lub ich wykładni, wciąż pozostaje aktualna. Podjęcie dialogu z Trybunałem Sprawiedliwości (dalej: TS) pozwala uniknąć zaognienia konfliktu. Niektóre państwa pomijają jednak tę możliwość, podnosząc zarzuty działań *ultra vires*¹ (ponad kompetencjami) wobec UE.

---

* Studentka III roku prawa, Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, e-mail: lidia.bober@edu.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0009-0003-5167-8612>

1 Korzenie zarzutu *ultra vires* sięgają znacznie dalej niż początki integracji europejskiej, ponadto instytucja ta wcale nie powstała na potrzeby zrzeszania się państw w organizacjach międzynarodowych. Jej źródłem były amerykańskie sprawy

Celem pracy jest próba odpowiedzi na pytanie, czy kwestionowanie działań UE stanowi wyłącznie hamulec dla „tworzenia coraz ściślejszego związku między narodami Europy”, czy może w wyjątkowych przypadkach wyrażanie sceptycyzmu pozwala na zbudowanie kompromisu? Należy jednak zaznaczyć, że sposób, w jaki czynią to niektóre państwa członkowskie, jest nie do zaakceptowania.

Sekcja 2 opracowania opisuje modelowy sposób rozwiązywania tego typu sporów. Następnie analizowane jest orzecznictwo sądów konstytucyjnych wybranych państw członkowskich. Sekcja 3 porównuje aktywność trybunałów konstytucyjnych Niemiec i Polski. Pierwszy z nich odegrał wiodącą rolę w kształtowaniu doktryny *ultra vires* w kontekście tej organizacji. Praktyka drugiego świadczy o aktualności badanego problemu. Sekcja 4 analizuje specyficzny przypadek włoskiej doktryny *controlimiti*. Sekcja 5 przybliży stanowisko Francji oparte na dostosowywaniu krajowego prawodawstwa do ewolucji UE. Sekcja 6 przedstawia założenia pluralizmu konstytucyjnego. W sekcji 7 zawarto podsumowanie.

2. Podstawowe pojęcia

Na gruncie prawa międzynarodowego rozróżnia się kompetencję państw od kompetencji rządowych organizacji międzynarodowych. Kompetencja państw ma charakter ogólny i pierwotny, kompetencja takich organizacji – wyspecjalizowany i pochodny. UE działa na zasadzie kompetencji przyznaných, co wynika z art. 5 Traktatu o Unii Europejskiej (dalej: TUE)². Przystępując do UE, państwa członkowskie przekazały jej część swoich uprawnień suwerennych (nie zaś suwerenności). Pojęcie to nie oznacza całkowitej utraty tych uprawnień, lecz zmianę sposobu korzystania z nich na nieco bardziej skomplikowany, bo zakładający ich wspólną realizację³.

Naturalnym jest, że w tego rodzaju organizacji mogą pojawiać się wątpliwości, czy któryś z podmiotów nie dopuścił się naruszenia prawa. Powtarzając za Jerzym Kranzem:

Naruszenie sprowadza się do tego, iż instytucje Unii działają bez podstawy prawnej (*ultra vires*) albo też nadużywają kompetencji dla innego celu niż to w prawie przewidziano (*détournement de pouvoir*). Czym innym jest jednak niezgodność aktu prawa UE z prawem krajowym, a zwłaszcza konstytucją narodową, a czym innym niezgodność aktu UE z jej prawem⁴.

W ognisku zainteresowań państw znajdują się głównie sytuacje należące do pierwszej grupy. Odmawiając zastosowania aktu prawa UE lub wykonania orzeczenia TS, państwa często powołują się na zasadę poszanowania tożsamości narodowej wyrażoną w art. 4 ust. 2 TUE. Taka praktyka stanowi jednak naruszenie art. 4 ust. 3 TUE (zasada lojalnej współpracy) i art. 267 ust. 1 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (dalej: TFUE)⁵. Zgodnie z jego treścią to TS jest upoważniony do przeprowadzania wykładni prawa UE oraz orzekania o ważności unijnego prawa wtórnego.

---

z dziedziny prawa prywatnego z I poł. XIX w. W Europie początki tej konstrukcji sięgają 1862 r., kiedy brytyjski parlament przyjął *Companies Act* dotyczący ograniczenia odpowiedzialności spółek. Dalszy rozwój koncepcja ta zawdzięcza nauce francuskiej i niemieckiej – zob.: J.W. Ochmański, *Spory o działania ultra vires w Unii Europejskiej*, Warszawa 2023, s. 47–48.

2 Dz.U. C 202 z 7.06.2016 r., s. 13.

3 Szerzej na temat korzystania ze swoich uprawnień w ramach UE: J. Barcz, M. Górka, A. Wyrozumski, *Instytucje i prawo Unii Europejskiej*, Warszawa 2020.

4 J. Kranz, *O kompetencjach powierzonych Unii Europejskiej*, „Monitor Konstytucyjny”, 15.12.2020 r., <https://monitorkonstytucyjny.eu/archiwa/16552> (dostęp: 19.01.2024).

5 Dz.U. C 202 z 7.06.2016 r.

Jednostronne orzekanie przez sądy konstytucyjne państw członkowskich o niezgodności prawa unijnego z ich prawem zagraża jednoci porządku unijnego oraz precyzji prawa⁶. Modelowym rozwiązaniem jest wystąpienie z pytaniem prejudycjalnym do TS w oparciu o procedurę z art. 267 TFUE, by mógł on zbadać, czy obawy państwa są uzasadnione. TS wymaga, aby sąd krajowy dostosował się do treści orzeczenia. Wielokrotnie już podkreślano, że procedura odesłania prejudycjalnego nie stanowi wyłącznie „opinii doradczej”⁷.

3. Niemcy i Polska – doktryna „władców Traktatów”⁸

Praktykę tych państw warto poddać równoległej analizie z tego względu, że polski Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie czerpał inspirację z orzeczeń niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (dalej: FTK). Organizacja trybunałów konstytucyjnych państw Europy Środkowo-Wschodniej nawiązuje do konstrukcji FTK. Są to sądy o silnej pozycji w wewnętrznym porządku, które z obawy przed utratą swojego autorytetu niechętnie zwracają się do TS z pytaniami prejudycjalnymi. Do grupy organów o odmiennym podejściu, tj. angażujących się w dialog z TS, należą m.in. trybunały konstytucyjne Austrii i Belgii⁹.

Z ugruntowanego orzecznictwa FTK wynika, że niemiecka tożsamość konstytucyjna w kontekście potencjalnych sporów z UE opiera się w większości na prawach podstawowych gwarantowanych przez Konstytucję Niemiec oraz na zasadzie demokracji¹⁰. Problematyka ochrony praw podstawowych była przedmiotem słynnych orzeczeń *Solange*¹¹ i późniejszego *Solange II*¹². Złagodzenie nastawienia FTK wobec standardu ochrony oferowanego przez Wspólnotę¹³ zajęło ponad dekadę. W pierwszym z przytaczanych orzeczeń FTK sformułował dość sztywną zasadę kontroli zgodności prawa wtórnego z prawami podstawowymi z niemieckiej konstytucji, dopóki Wspólnota nie opracuje własnych gwarancji ochrony tych praw. W *Solange II* FTK zaakceptował pierwszeństwo rozwiązań wspólnotowych. Zastrzegł sobie jednak możliwość odrzucenia zasady prymatu prawa wspólnotowego, gdyby europejski standard ochrony miał się stać niezadowalający, klauzulę, która do tej pory nie została wykorzystana w praktyce¹⁴.

Przeciwnie, przychylniejsze dla UE założenie FTK zawarł w wyroku z 6.11.2019 r.¹⁵ dotyczącym tzw. prawa do bycia zapomnianym. Trybunał uznał możliwość wzruszenia domniemania, że

6 Wyrok TS z 22.10.1987 r., C-314/85, *Foto-Frost*, ECLI:EU:C:1987:452, pkt 15. „Rozbieżności w zakresie ważności tych aktów między sądami krajowymi groziłyby naruszeniem jednoci samego wspólnotowego porządku prawnego i podstawowego wymogu pewności prawa”.

7 Opinia Rzecznika Generalnego Cruza Villalóna z 14.01.2015 r., C-62/14, *Peter Gauweiler i in. v. Deutscher Bundestag*, ECLI:EU:C:2015:45, pkt 35 i 36 z odesłaniami.

Wiążący charakter orzecznictwa TS nie stanowi *novum*, podobnie członkowie Organizacji Narodów Zjednoczonych mają obowiązek zastosowania się do orzeczeń Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w sprawach spornych – por. art. 94 Karty Narodów Zjednoczonych (Dz.U. z 1947 r., nr 23, poz. 90). Inaczej jest w przypadku opinii doradczych uregulowanych w art. 96 Karty, które nie są wiążące.

8 Oryg. *Herren der Verträge*. Określenie zaczerpnięte z wyroku Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 12.10.1993 r., BVerfGE 89, 155, w sprawie Traktatu z Maastricht.

9 M. Bobek, *The Impact of the European Mandate of Ordinary Courts on the Position of Constitutional Courts*, „Constitutional Conversations in Europe” 2012, s. 13–14, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1958866 (dostęp: 19.01.2024).

10 M. Balczyk, *Polski i niemiecki Trybunał Konstytucyjny wobec członkostwa państwa w Unii Europejskiej*, Wrocław 2017, s. 139.

11 Wyrok FTK z 29.05.1974 r., BVerfGE 37.

12 Wyrok FTK z 22.10.1986 r., BVerfGE 73.

13 W odniesieniu do okresu poprzedzającego wejście w życie Traktatu z Maastricht o Unii Europejskiej (1.11.1993) zamiast określenia UE zostało wykorzystane określenie „Wspólnota”.

14 N. Petersen, P. Wasilczyk, *The Primacy of EU Law and the Polish Constitutional Law Judgment*, s. 50, [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU\(2022\)734568](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_STU(2022)734568) (dostęp: 19.01.2024).

15 Wyrok FTK z 6.11.2019, 1 BvR 16/13, pkt. 65–70.

zastosowanie standardu ochrony praw podstawowych z niemieckiej konstytucji odpowiada standardowi unijnemu. Jest to jednak dopuszczalne wyłącznie w wyjątkowych przypadkach. Standard unijny musi zostać inkorporowany do systemu krajowego, jeśli orzeczenie TS wskaże, że konkretny krajowy poziom ochrony jest niewystarczający.

Rozpatrując skargę dotyczącą Traktatu z Maastricht¹⁶, FTK podkreślił, że to państwa członkowskie określają cele UE i wyposażają ją w stosowne środki do ich realizacji. Wszelkie akty, które wykraczają poza zgodę wyrażoną przez Niemcy, nie będą wiążące na ich terytorium. Zaznaczył jednak, że relacje z TS będą się opierać na stosunku współpracy¹⁷. Wyrok FTK z 30.06.2009 r.¹⁸ dotyczący traktatu lizbońskiego¹⁹ wyraził brak akceptacji dla bezwarunkowego prymatu. Można z niego odczytać także dodatkową sprzeczność między zapatrywaniami TS a FTK: dla Niemiec prymat prawa unijnego wynika z przyjmowania ustaw zatwierdzających (ustaw zawierających zgodę na włączenie m.in. unormowań unijnych do systemu krajowego). Dla TS źródłem prymatu jest sam specyficzny charakter prawa tworzonego przez Unię²⁰.

Dalszy rozwój doktryny *ultra vires* wiązał się ze sprawą *Honeywell*²¹. FTK zobowiązał się wystąpić z pytaniem prejudycjalnym do TS przed stwierdzeniem, że akt unijny został wydany z przekroczeniem kompetencji. Uznanie aktu prawa UE za bezskuteczny pozostawało ostatecznością.

W wyroku z 5.05.2020 r.²² FTK w bezprecedensowy sposób odniósł się do programu PSPP²³ Europejskiego Banku Centralnego (EBC) dotyczącego skupu obligacji skarbowych na rynkach wtórnych. FTK podniósł zarzut działania *ultra vires* przeciwko EBC i TS, który już wcześniej potwierdził legalność tego programu w sprawie *Weiss*²⁴. We wspomnianym wyroku FTK stwierdził, że unijny akt w sposób oczywisty wykracza poza kompetencje UE, gdy skutkuje systemowo znaczącą zmianą (*strukturell bedeutsame Verschiebung*) w podziale kompetencji na szkodę państw członkowskich. W 2021 r. z obawy przed wszczęciem postępowania o stwierdzenie uchybienia przez państwo członkowskie niemiecki rząd oświadczył, że szanuje zasadę prymatu prawa unijnego i nie pozwoli, żeby zarzut przekroczenia kompetencji został ponownie wykorzystany. Przedstawiciele doktryny zauważają tutaj, *in concreto*, zaburzenie relacji między poszczególnymi władzami. Taka deklaracja powinna pochodzić bezpośrednio od FTK, nie zaś od rządu.

Jak zmieniało się stanowisko polskiego TK wobec prymatu prawa UE i w jak dużym stopniu wzorował się on na orzecznictwie FTK? Określenie zmiany postawy TK wobec integracji europejskiej „ewolucją” nie odzwierciedla gwałtownego zwrotu w jego relacjach z TS, który nastąpił po 2016 r. Stanisław Biernat podkreśla, że orzeczenia TK dotyczące kwestii unijnych, wydawane po tej dacie granicznej, nie miały racji bytu. Przytaczając tylko niektóre z argumentów, TK nie badał zmian w unijnych Traktatach, lecz odnosił się do dłuższej już obowiązujących przepisów. Mało tego, orzekał o niezgodności

16 Traktat z Maastricht o Unii Europejskiej – Dz.U. C 191 z 29.07.1992 r., s. 1–112. Wyrok FTK z 12.10.1993 r., BVerfGE 89, 155.

17 D. Kabat-Rudnicka, *Konstytucjonalizacja Unii Europejskiej a sądownictwo konstytucyjne – wielopoziomowa współpraca czy rywalizacja?*, Kraków 2015, s. 141.

18 2 BvE 2/08.

19 Dz.U. C 306 z 17.12.2007 r., s. 1–271.

20 D. Kabat-Rudnicka, *Konstytucjonalizacja...*, s. 137–140.

21 Wyrok FTK z 6.07.2010 r., 2 BvR 2661/06.

22 2 BvR 859/15, pkt 110; szerzej na temat tego orzeczenia: F.C. Mayer, *The Ultra Vires Ruling: Deconstructing the German Federal Constitutional Court's PSPP decision of 5 May 2020*, „European Constitutional Law Review”, 1.12.2020 r., s. 733–769.

23 Decyzja 2015/774 Europejskiego Banku Centralnego (UE) z 4.03.2015 r. w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych (Dz.Urz. UE, L 121, s. 20), zmieniona decyzją 2017/100 Europejskiego Banku Centralnego (UE) z 11.01.2017 r. (Dz.Urz. UE, L 16, s. 51).

24 Wyrok TS z 11.12.2018 r., C-493/17, ECLI:EU:C:2018:1000, *in fine*.

z Konstytucją tych aktów prawnych, które badał już wcześniej i nie stwierdził istnienia takiego konfliktu²⁵. Przykład stanowi wyrok z 7.10.2021 r., K 3/21²⁶ wydany na wniosek Prezesa Rady Ministrów, w którym TK zakwestionował zgodność art. 2 TUE z Konstytucją RP, ale tylko w pewnym zakresie. To oczywista sprzeczność względem wcześniejszego wyroku TK, dotyczącego Traktatu z Lizbony²⁷.

Na początku naszego uczestnictwa w UE z zarzutami „przekreślenia suwerenności narodu polskiego”²⁸ i im podobnymi występowali głównie przedstawiciele opozycji parlamentarnej. Trybunał kategorycznie zaprzeczał istnieniu takiego zagrożenia. Ostatnio to osoby związane z poprzednim polskim rządem kierowały podobnie brzmiące zarzuty do TK, zaś TK przychylił się do ich wniosków. Tym samym poglądy wyrażane niegdyś przez TK uległy zniekształceniu. Trybunał powtarzał niektóre stwierdzenia z orzeczeń wydanych przed 2016 r., rzucając jednak na nie nowe światło. Aby wykazać postawione wyżej tezy, warto poddać analizie pierwotny stosunek TK wobec UE.

TK wielokrotnie odnosił się do kwestii związanych z uczestnictwem w UE, czerpiąc przy tym inspirację z zaprezentowanej powyżej linii orzeczniczej FTK. Do podobieństw należy akcentowanie nadrzędności konstytucji w krajowym systemie prawnym z jednoczesnym zachowaniem otwartej postawy wobec integracji²⁹. Podważanie zasady całkowitego prymatu prawa unijnego w wyroku w sprawie traktatu akcesyjnego³⁰ miało uspokoić obawy skarżących. W wyroku w sprawie traktatu lizbońskiego TK poddał analizie pojęcie suwerenności. Podkreślił, że zaciąganie zobowiązań międzynarodowych jej nie zagraża, przeciwnie, potwierdza suwerenność i umożliwia aktywność państwa w kolejnych sferach, do których wcześniej nie miałyby ono dostępu³¹. Polski Trybunał wypowiedział się w podobnym tonie, co FTK.

Między Państwami Członkowskimi Unii Europejskiej zachodzą skomplikowane procesy wzajemnych zależności, związane z powierzeniem przez nie Unii części kompetencji organów władzy państwowej. Państwa te pozostają jednak podmiotami procesu integracji, zachowują „kompetencję kompetencji”, a modelem integracji europejskiej pozostaje forma organizacji międzynarodowej³².

Tożsamość konstytucyjną stanowią „nieprzekazywalne kompetencje organów władzy państwowej”. TK wskazał, że:

Należy zaliczyć do materii objętych całkowitym zakazem przekazania postanowienia określające zasady naczelne Konstytucji oraz postanowienia dotyczące praw jednostki wyznaczające tożsamość państwa, w tym w szczególności wymóg zapewnienia ochrony godności człowieka i praw konstytucyjnych, zasadę państwowości, zasadę demokracji, zasadę państwa prawnego, zasadę sprawiedliwości społecznej, zasadę pomocniczości, a także wymóg zapewnienia lepszej realizacji wartości konstytucyjnych i zakaz przekazywania władzy ustrojodawczej oraz kompetencji do kreowania kompetencji³³.

25 S. Biernat, *Trybunał Konstytucyjny wobec prawa unijnego dawniej i dzisiaj*, [w:] *O wolność i prawo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Rzeplińskiemu*, red. B. Błońska, Ł. Chojniak, B. Gruszczyńska, A. Kosyło, K. Witkowska-Rozpara, D. Woźniakowska-Fajst, Warszawa 2022, s. 88.

26 OTK ZU A/2022, poz. 65.

27 Wyrok TK z 24.11.2010 r., K 32/09, OTK ZU nr 9/A/2010 r., poz. 108.

28 Uzasadnienie wniosku grupy posłów z 30.04.2004 r., do którego TK odniósł się w wyroku z 11.05.2005 r., K 18/04, OTK ZU nr 5/A/2005, poz. 49.

29 Wyrok TK z 11.05.2004 r., K 18/04, cz. III, pkt 4.2.

30 Dz.U. z 2004 r., nr 90, poz. 864.

31 Wyrok TK z 24.11.2010 r., K 32/09, OTK ZU nr 9/A/2010, poz. 108, cz. III, pkt 2.1.

32 Tamże.

33 Tamże.

Nie jest to jednak wyczerpujący katalog kompetencji niepodlegających przekazaniu, sam TK podkreślił trudności związane ze zdefiniowaniem tego pojęcia. Następnie TK potwierdził, że wartości konstytucyjne oraz wartości ujęte w Traktacie z Lizbony świadczą o „tożsamości aksjologicznej” Polski i UE³⁴.

Stanowisko ówczesnego TK wobec integracji europejskiej nie budzi wątpliwości. Znakomicie pogodził on swoje ambicje orzecznicze (kolejne podobieństwo między TK a FTK) z otwarciem na integrację. Jak zmieniło się orzecznictwo TK?

W wyroku z 14.07.2021 r., P 7/20³⁵, TK uznał za działanie *ultra vires* nakładanie na Polskę środków tymczasowych odnoszących się do kształtu jej ustroju i funkcjonowania konstytucyjnych organów władzy sądowniczej. Zdaniem TK naruszenie kompetencji przekazanych w Traktatach UE może przybierać nie tylko formę aktów prawa UE, ale też samych orzeczeń TS. Przesłankami dla dokonania kontroli *ultra vires* są: przekroczenie kompetencji powierzonych, zasad subsydiarności i proporcjonalności czy „arbitralne wejście w obszar tożsamości konstytucyjnej”³⁶. Słów: „nie jest wykluczona trybunalska kontrola takiej normotwórczej działalności TSUE [TS]”³⁷ nie należy odczytywać jako każdorazowy obowiązek wykorzystania tej doktryny w razie zaistnienia powyższych przesłanek. Kontrola ma być stosowana wyjątkowo i powściągliwie. TK stwierdził, że akty wydane z przekroczeniem kompetencji nie są dla Polski wiążące i wyłączona jest możliwość zastosowania ich przez jakikolwiek organ krajowy³⁸. Poza formułowaniem zarzutów *ultra vires* przeciwko działalności TS polski TK poszedł jeszcze o krok dalej, kwestionując także bezstronność sędziów z Luksemburga we wspomnianym wyroku K 3/21:

Nieograniczona ilość kadencji oraz sposób powoływania sędziów i rzeczników generalnych TSUE [TS] przy decydującej roli organów władzy wykonawczej państw członkowskich [...] mogą wzbudzać wątpliwości dotyczące niezawisłości jego sędziów i niezależności TSUE jako sądu w klasycznym rozumieniu, według którego TSUE ocenia sądy krajowe³⁹.

Następnie TK odłożył ten zarzut:

[...] istoty zagadnienia nie tworzy kwestia, czy TSUE jest niezależnym sądem złożonym z niezależnych sędziów, lecz to, czy i w jakim zakresie działa on w granicach powierzonych zadań oraz w granicach kompetencji przekazanych UE przez państwa członkowskie⁴⁰.

Dlaczego TK skorzystał z takiego zabiegu, albo inaczej – czy jakikolwiek organ działający w dobrej wierze mógłby wyrazić taką opinię?

W ostatnim wyroku dotyczącym spraw unijnych TK uznał m.in. art. 279 TFUE za niekonstytucyjny w zakresie, w jakim pozwala TS na nałożenie na Polskę okresowej kary finansowej lub ryczałtu za niezastosowanie się do orzeczonego środka tymczasowego⁴¹. Jest to kolejny przypadek, w którym TK podjął się nieuprawnionej oceny aktywności TS.

34 Tamże, pkt 2.2.

35 Wyrok TK z 14.07.2021 r., P 7/20, OTK-A 2021, poz. 49.

36 Tamże, cz. III, pkt 6.5.

37 Tamże.

38 Tamże, pkt 7.

39 Wyrok TK z 7.10.2021 r., K 3/21, OTK ZU A/2022, poz. 65, cz. III, pkt 1.8.1.

40 Tamże.

41 Wyrok TK z 11.12.2023 r., K 8/21, Dz.U. z 2023 r., poz. 2735.

4. Włochy – *per controlimiti ad astra*

Włochy mogły podjąć decyzję o dołączeniu do Wspólnot z upoważnienia art 11. Konstytucji Włoch⁴². Zgodnie z jego treścią warunkiem „ograniczenia” suwerenności jest wzajemność ze strony innych państw, zaś jej efektem – zapewnienie ładu⁴³. Problem stanowił jednak brak wyraźnego wskazania miejsca prawa wspólnotowego w krajowym porządku, co wymagało doprecyzowania przez włoski Trybunał Konstytucyjny (*Corte Costituzionale*, dalej: CC).

Włochy, jako państwo dualistyczne⁴⁴, miały inne poglądy na wzajemne relacje porządku włoskiego i europejskiego niż TS, zaś akceptacja prymatu prawa Unii, nawet z zastrzeżeniami, wymagała czasu. Potwierdza to liczba orzeczeń dotyczących integracji wydawanych przez oba sądy na przestrzeni lat. Nie bez znaczenia pozostawała opracowana przez Włochy doktryna kontrograniczeń (*controlimiti*), której początki sięgają orzeczenia w sprawie *Frontini*⁴⁵. CC potwierdził w nim, że wspomniany art. 11 włoskiej konstytucji legitymizuje przekazanie części kompetencji podmiotowi międzynarodowemu. Sama doktryna *controlimiti* polega na możliwości odrzucenia prymatu prawa wspólnotowego w zakresie, w jakim zagraża on porządkowi konstytucyjnemu i prawom podstawowym⁴⁶. Można zatem powiedzieć, że CC przyznał unormowaniom wspólnotowym „warunkowe pierwszeństwo”, co i tak było istotną zmianą wobec jego wcześniejszych orzeczeń, w których przybierał mniej przychylną postawę wobec TS⁴⁷. Dodatkowo CC podkreślał, że systemy prawne Włoch oraz Wspólnot Europejskich są względem siebie autonomiczne, co stanowi przejaw włoskiego dualizmu.

Kolejnym zwrotem było orzeczenie w sprawie *Industrie Chimiche Italia Centrale*⁴⁸, w którym CC porzucił stosowanie reguły kolizji czasowej norm, jaka dotychczas służyła rozwiązywaniu konfliktów między prawem wewnętrznym a wspólnotowym⁴⁹. Zamiast niej sądy krajowe miały się zwracać do CC o stwierdzenie niekonstytucyjności normy krajowej uznanej za sprzeczną z Traktatami⁵⁰. Taka praktyka wynikała z niezrozumienia zasady pierwszeństwa stosowania prawa wspólnotowego, polegającej na wykorzystaniu w danym stanie faktycznym normy wspólnotowej zamiast krajowej, bez czekania na derogację przepisów wewnętrznych⁵¹. Nic zatem dziwnego, że TS udzielił Włochom wyjaśnień w orzeczeniu *Simmenthal*:

[...] sąd krajowy, mający w ramach swoich kompetencji za zadanie zastosować przepisy prawa wspólnotowego, zobowiązany jest zapewnić pełną skuteczność tych norm, nie stosując w razie konieczności, z mocy własnych uprawnień, wszelkich, nawet późniejszych, sprzecznych z nimi przepisów ustawodawstwa krajowego, i nie można przy tym wymagać od niego wnioskowania ani oczekiwania na zniesienie tych przepisów w drodze ustawodawczej lub w jakimkolwiek innym trybie konstytucyjnym⁵².

42 J.W. Ochmański, *Spory...*, s. 206.

43 Konstytucja Republiki Włoskiej z 27.12.1947 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wlochy.html> (dostęp: 19.01.2024).

44 Szerzej o koncepcji monistycznej i dualistycznej: J. Barcz, M. Górka, A. Wyrozumska, *Instytucje...*, s. 323–324.

45 Wyrok CC z 18.12.1973 r., 183/1973. Szerzej: J.W. Ochmański, *Spory...*, s. 208.

46 Szerzej o tej doktrynie: K. Doktor-Bindas, *Tożsamość konstytucyjna jako controlimite w Republice Włoskiej*, [w:] *Tożsamość konstytucyjna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, red. A. Wróbel, M. Ziółkowski, Warszawa 2021, s. 96.

47 K. Jachimowicz, *Orzecznictwo...*, s. 13.

48 Wyrok CC z 22.10.1975 r., 232/1975.

49 Wcześniejsze korzystanie z reguły *lex posterior derogat legi priori* przyczyniło się do samodzielnego wyłączania obowiązującego prawa traktatowego w państwie, patrz wyrok TS z 15.07.1964 r., C-6/64, *Costa v. E.N.E.L.*, ECLI:EU:C:1964:66.

50 K. Jachimowicz, *Orzecznictwo...*, s. 16.

51 Derogacja przepisu nie zawsze jest konieczna, niekiedy taki przepis może być dalej wykorzystywany w sytuacjach, które nie podlegają prawu unijnemu.

52 Wyrok TS z 9.03.1978 r., C-106/77, ECLI:EU:C:1978:49, pkt 24.

CC zaakceptował tę metodę zapewniania skuteczności prawa wspólnotowemu w wyroku *Granital*⁵³, uznając, że czym innym jest zgodność normy krajowej ze wspólnotową, zaś czym innym jej zgodność z włoską konstytucją⁵⁴. W kolejnych latach CC kontynuował już linię orzeczniczą przychylną zapatrywaniom TS⁵⁵.

Przełomowym wydarzeniem, z punktu widzenia dalszego rozwoju relacji między włoskim Trybunałem a unijnym, była tzw. saga *Taricco*. Wiązała się ona z wyłudzeniami podatku VAT przez zorganizowaną grupę przestępczą, zaś problem prawny dotyczył kwestii zgodności włoskich przepisów dotyczących okresów przedawnienia z prawem UE. W 2005 r. wprowadzono we Włoszech nowe przepisy, które przewidywały skrócenie okresów przedawnienia. Rozpatrujący omawianą sprawę *Tribunale di Cuneo* skorzystał z procedury pytania prejudycjalnego do TS, by upewnić się, czy zmienione prawo nie stoi w sprzeczności z częścią postanowień zawartych w TFUE oraz dyrektywie VAT z 2006 r.⁵⁶ W pierwszym rozstrzygnięciu, *Taricco I*⁵⁷, TS nie udzielił odpowiedzi na część pytań sądu odsyłającego. Ponadto, w oparciu o przeprowadzoną wykładnię art. 325 TFUE, zobowiązał włoskie sądy do odstąpienia od stosowania tych przepisów krajowych, które nie chronią wystarczająco skutecznie interesów finansowych UE. W tym przypadku oznaczało to konieczność zastosowania dłuższego okresu przedawnienia dla przestępstw gospodarczych.

Reakcje włoskich sądów były różne. Część z nich wznowiła postępowania karne, „wskrzyszając” okresy przedawnienia, o których uważało się przed wyrokiem *Taricco*, że zdążyły już upłynąć. Z drugiej strony wiele sądów obawiało się skutków tak przeprowadzonej wykładni⁵⁸. Podporządkowanie wyrokowi TS wiązałoby się z działaniem wstecz na niekorzyść oskarżonych i stanowiłoby naruszenie zasady ujętej w art. 25 ust. 2 włoskiej konstytucji⁵⁹. CC, rozpatrując wnioski wniesione przez sądy krajowe, mógł albo zaakceptować całkowity prymat prawa UE, godząc się na niezastosowanie norm krajowych, albo skorzystać z doktryny *controlimiti*, co mogłoby doprowadzić do wszczęcia procedury przeciwko Włochom. CC wybrał alternatywną drogę, zwracając się do TS z nowymi pytaniami prejudycjalnymi i podnosząc argumenty przemawiające za zmianą wykładni art. 325 TFUE. Opierały się one głównie na zasadzie poszanowania tożsamości narodowej państw członkowskich oraz na zasadzie legalizmu. CC musiał wykazać, że inaczej niż w przypadku sprawy *Melloni*⁶⁰ zapewnienie pierwszeństwa wyższemu krajowemu standardowi ochrony nie zagraża jednolitości stosowania prawa UE. Ostatecznie, w orzeczeniu *Taricco II*⁶¹, TS zmodyfikował rozumienie art. 325 TFUE. Wedle nowej wykładni przepis krajowy ma być niestosowany, jeśli nie stanowi dostatecznie skutecznej sankcji,

[...] chyba że takie niestosowanie skutkuje naruszeniem zasady ustawowej określoności czynów zabronionych i kar ze względu na niedostateczną określoność znajdującej zastosowanie ustawy lub z uwagi na działanie wstecz przepisów ustanawiających surowsze warunki odpowiedzialności niż obowiązujące w chwili popełnienia przestępstwa⁶².

53 Wyrok CC z 5.06.1984 r., 170/1984.

54 J.W. Ochmański, *Spory...*, s. 214.

55 K. Jachimowicz, *Orzecznictwo...*, s. 20.

56 Dyrektywa 2006/112/WE Rady z 28.11.2006 r. w sprawie wspólnego systemu podatku od wartości dodanej (Dz. Urz. UE L 347).

57 Wyrok TS z 8.09.2015 r., C-105/14, *Taricco*, ECLI:EU:C:2015:555.

58 M. Bonelli, *The Taricco Saga and the Consolidation of Judicial Dialogue in the European Union*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 2018, vol. 25 (3), s. 359.

59 „Nikt nie może zostać ukarany inaczej aniżeli na podstawie ustawy, która weszła w życie przed popełnieniem czynu” – Konstytucja Republiki Włoskiej z 27.12.1947 r.; M. Bonelli, *The Taricco...*, s. 361.

60 Wyrok TS z 26.02.2013 r., C-399/11, ECLI:EU:C:2013:107.

61 Wyrok TS z 5.12.2017 r., C-42/17, ECLI:EU:C:2017:936.

62 Tamże, *in fine*.

To orzeczenie powinno być postrzegane nie tylko jako triumf włoskiej doktryny, ale także jako sukces samej Unii w tym sensie, że być może będzie to zachęta do częstszego stosowania procedury z art. 267 TFUE przez sądy konstytucyjne pozostałych państw członkowskich.

5. Francja – czy w dłuższym okresie można zapobiegać konfliktom?

Francja jest państwem monistycznym⁶³. Najważniejsze francuskie sądy przyjmowały inne stanowisko wobec integracji i sposobu postępowania w razie możliwej kolizji norm. Sąd Kasacyjny (fr. *Cour de cassation*, dalej: SK) już w 1971 r. zaakceptował prymat unormowań wspólnotowych w przypadku konfliktu z prawem krajowym⁶⁴. Rada Konstytucyjna (*Conseil constitutionnel*, dalej: RK) w 1975 r. orzekła, że nie będzie badać zgodności ustawy z traktatem ani inną umową międzynarodową. Konsekwencje były następujące: zachowanie dla siebie kompetencji do badania konstytucyjności ustawy oraz powierzenie kontroli zgodności ustaw krajowych z zobowiązaniami międzynarodowymi sądownictwu powszechnemu i administracyjnemu. Rozproszenie tej drugiej kompetencji miało zapewnić bezpośrednie stosowanie prawa wspólnotowego przez ogół sądów⁶⁵. Na tym tle wyróżniał się pion sądów administracyjnych, gdyż do 1989 r. nie akceptowały one nadrzędności prawa wspólnotowego⁶⁶.

Reformy wprowadzone Traktatem z Maastricht były sprawdzianem dla postawy Francji wobec pogłębiającej się integracji, obejmującej także rozwiązania będące wyzwaniem dla jej „suwerenności narodowej”. RK w decyzji z 9.04.1992 r.⁶⁷ potwierdziła sprzeczność pewnych postanowień traktatowych z kilkoma artykułami konstytucji. Sposobem na rozwiązanie kolizji była jej rewizja. Dodany do niej nowy rozdział legitymizował członkostwo Francji w przeobrażonej organizacji⁶⁸.

Prace nad Traktatem z Lizbony były powodem kolejnej zmiany konstytucji. RK doposażono w kompetencję do dokonywania następczej kontroli zgodności traktatów z konstytucyjnymi prawami i wolnościami⁶⁹. Odmowa zastosowania środka unijnego mogłaby zatem nastąpić tylko w jednym przypadku: jego sprzeczności z zasadą będącą „istotą tożsamości konstytucyjnej”⁷⁰.

Rada Stanu (*Conseil d'Etat*, dalej: RS) wypowiedziała się o obowiązkach sędziego rozpatrującego skargę na niezgodność z konstytucją w sprawie *Arcelor*⁷¹. Zdaniem RS należy porównać wskazany przepis lub zasadę konstytucyjną z prawem unijnym, aby ocenić, czy nie niweczy ono obowiązku przestrzegania konstytucji. Jeśli istnieją istotne sprzeczności, sędzia występuje z pytaniem prejudycjalnym do TS. Jak postąpić, gdy przepis rangi konstytucyjnej nie ma odpowiednika w systemie unijnym? Wówczas należy samodzielnie zbadać zgodność kwestionowanego aktu z konstytucją⁷². Zatem tylko w wyjątkowych przypadkach, tj. w razie braku unijnego wzorca kontroli, francuski sędzia może zrezygnować

63 Art. 55 Konstytucji Republiki Francuskiej z 4.10.1958 r.: „Traktaty lub umowy należycie ratyfikowane bądź zatwierdzone, zyskują z chwilą ich ogłoszenia moc wyższą niż ustawy, o ile zasada ta jest stosowana przez drugą stronę wobec tych umów lub traktatów”, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja.html> (dostęp: 19.01.2024).

64 D. Kabat-Rudnicka, *Konstytucjonalizacja...*, s. 134.

65 G. Canivet, *The French Constitution and EU law: an approach through the Complexity of Legal Power Relations*, 2021, <https://geopolitique.eu/en/articles/french-constitution-and-european-union-law-approach-through-the-complexity-of-legal-power-relations/> (dostęp: 19.01.2024).

66 D. Kabat-Rudnicka, *Konstytucjonalizacja...*, s. 134.

67 Decyzja RK z 9.04.1992 r., nr 92-308 DC.

68 D.E. Harasimiuk, *Tożsamość narodowa i konstytucyjna V Republiki Francuskiej*, [w:] *Tożsamość konstytucyjna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, red. A. Wróbel, M. Ziółkowski, Warszawa 2021, s. 52-54.

69 G. Canivet, *The French...*

70 Wyrok RK z 15.10.2021 r., nr 2021-940 QPC, *Société Air France*.

71 Wyrok RS z 8.02.2007 r., *Société Arcelor Atlantique et Lorraine et autres*, nr 287110.

72 J.W. Ochmański, *Spory...*, s. 234.

z procedury dialogowej⁷³. Zdaniem części doktryny orzecznictwo zapoczątkowane tą sprawą stanowi francuski odpowiednik *controlimiti*⁷⁴.

W wyroku z 6.10.2020 r. TS uznał, że środki stosowane m.in. przez Francję, obejmujące zatrzymywanie danych wrażliwych dla ochrony bezpieczeństwa narodowego, są niezgodne z prawem UE⁷⁵. Zaproponował przy tym alternatywne mechanizmy zwalczania terroryzmu – prawdopodobnie mniej skuteczne. W odpowiedzi na to orzeczenie francuski rząd zwrócił się do RS o przeprowadzenie kontroli *ultra vires*, miał bowiem podejrzenie, że dokonana przez TS wykładnia przepisów unijnych stoi w sprzeczności z konstytucją. RS odmówiła, twierdząc że nie ma ona takich kompetencji⁷⁶, natomiast potwierdziła niezgodność tego orzeczenia z konstytucją oraz Deklaracją Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r.⁷⁷ Zauważyła w orzeczeniu TS zasadę zgodną z dotychczasową praktyką (w określonych przypadkach zatrzymywanie danych jest zgodne z prawem UE, o ile jest to motywowane istnieniem poważnego zagrożenia)⁷⁸.

Ten przykład pokazuje charakterystyczne podejście Francji wobec orzeczeń TS. Mimo dostrzegania elementów stojących w sprzeczności z prawem francuskim krajowym sądom udaje się zachować „ugodową” postawę względem zapatrywań TS. Tym samym Francja unika otwartych konfliktów, wystrzegając się kierowania zarzutów *ultra vires*.

6. Alternatywna metoda rozstrzygnięcia konfliktu o stosowanie norm

Występowanie sporów o to, która z norm – krajowa czy unijna – powinna mieć pierwszeństwo, wynika z przyjęcia następujących założeń. Z jednej strony sądy konstytucyjne państw członkowskich zwykle uznają nadrzędność konstytucji krajowej wobec zobowiązań międzynarodowych, czego konsekwencją jest wymaganie od UE poszanowania ich tożsamości konstytucyjnej. Z drugiej, według TS prymat prawa UE jest nieograniczony, na co państwa członkowskie wyraziły zgodę, przystępując do tej organizacji. Ponadto wykładnia przeprowadzona przez TS wiąże nie tylko sąd zadający pytanie prejudycjalne, ale również inne sądy w ramach UE⁷⁹, także „strażników konstytucji”.

Proponowanym przez część doktryny rozwiązaniem jest odwołanie się do pluralizmu konstytucyjnego. Jego podstawowym założeniem jest rezygnacja z ustalonej z góry hierarchii norm w zróżnicowanym systemie prawa unijnego. Odrzucenie tego elementu naturalnie wymusza podjęcie dialogu celem rozstrzygnięcia konfliktu⁸⁰. O tym, która norma powinna przeważać, miałyby zadecydować jej systemowe znaczenie⁸¹. Gwarancją skuteczności perspektywy pluralistycznej jest wspólna aksjologia obu systemów norm. W UE można uznać to za domniemanie, ponieważ możliwość przystąpienia do niej

73 Szerzej: K. Wójtowicz, *Poszanowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 4 (99), s. 18.

74 J. Ziller, *The Conseil d'Etat refuses to follow the Pied Piper of Karlsruhe*, 24.04.2021, „Verfassungsblog”, <https://verfassungsblog.de/the-conseil-detat-refuses-to-follow-the-pied-piper-of-karlsruhe/> (dostęp: 19.01.2024).

75 Wyrok TS z 6.10.2020 r., C-512/18, *French Data Network*, ECLI:EU:C:2020:791.

76 Decyzja RS z 21.04.2021 r., 393099, pkt 8. Tłumaczenie: J. Kranz, *Ex oriente lex...*, maj 2021, „Monitor Konstytucyjny”, s. 11, <https://monitorkonstytucyjny.eu/archiwa/18089> (dostęp: 19.01.2024).

77 Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26.08.1789 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> (dostęp: 19.01.2024).

78 J.W. Ochmański, *Spory...*, s. 241–245.

79 Szerzej na temat skutku orzeczenia prejudycjalnego – J. Barcz, M. Górka, A. Wyrozumsk, *Instytucje...*, s. 470–472.

80 A. Sołtys, *Pluralistyczna koncepcja relacji prawa UE i prawa krajowego wobec współczesnych wyzwań dla europejskiego porządku konstytucyjnego*, „Państwo i Prawo” 2021, nr 4, s. 5.

81 A. Peters, *Supremacy Lost: International Law Meets Domestic Constitutional Law*, 1.09.2009 r., „Vienna Online Journal on International Constitutional Law”, vol. 3, s. 170–198, <https://ssrn.com/abstract=1559002> (dostęp: 19.01.2024).

jest warunkowana wyznawaniem tych samych wartości. Żeby pozostać pełnoprawnym uczestnikiem organizacji, ten stan rzeczy nie może ulec zmianie⁸².

Podkategorię pluralizmu konstytucyjnego stanowi kosmopolityczny konstytucjonalizm w wydaniu Mattiasa Kumma. Do oceny, która norma zwycięży w konflikcie, mają posłużyć wspólnie podzielane zasady, szczególnie zasady konstytucyjne⁸³. Rozstrzygnięcie konfliktu wymaga wzajemnych ustępstw: państwa członkowskie muszą zrezygnować z uznawania całkowitej nadrzędności konstytucji, Unia – z nieograniczonego prymatu swojego prawa. Ponadto wśród dyrektyw służących właściwemu wyważaniu konkurujących interesów wymieniana jest potrzeba ochrony praw człowieka⁸⁴. Jeśli idee pluralizmu zyskają większe poparcie w dialogu między sądami konstytucyjnymi a TS, być może ochrona praw i wolności jednostki odgrywałaby główną rolę w przeprowadzanym wartościowaniu norm.

7. Uwagi końcowe

Czy skuteczność włoskiej perswazji skutkująca kształtem orzeczenia *Taricco II* wynikała wyłącznie z chęci ochrony wystarczająco znaczącej normy konstytucyjnej? Powołując się na zasadę legalizmu, CC nie pojmował jej jako element wyłącznie włoskiej tożsamości konstytucyjnej, lecz podkreślał, że jest to wartość powiązana z tradycjami wszystkich państw członkowskich. Wydaje się, że taka zmiana optyki istotnie daje państwom szansę na przekonanie TS do swoich racji, tj. odejście od zindywidualizowanego rozumienia tożsamości narodowej na rzecz poszukiwania wspólnego mianownika w tradycjach państw członkowskich⁸⁵.

Kolejnym istotnym czynnikiem była wola ocalenia wysokiego standardu ochrony praw jednostki. Być może świadczy to o nowym etapie w relacji między oboma porządkami prawnymi, w którym jeszcze silniej akcentowana jest potrzeba ochrony praw i wolności. Sygnalizowałoby to stopniowe otwieranie się na zarysowane powyżej sugestie zwolenników pluralizmu konstytucyjnego.

Zaangażowanie się w dialog sędziowski pozwala pogodzić otwartość na integrację z wiernością tradycjom konstytucyjnym. Wizerunek niemieckiego FTK ucierpiał po brawurowym i silnie krytycznym wobec UE orzeczeniu w sprawie PSPP, a następnie wycofaniu się z postawionych uprzednio tez na skutek inspiracji płynącej ze strony niemieckiego rządu. Istotnie, dialog z TS przynosi najlepsze rezultaty, gdy pozbawiony jest ingerencji, tudzież pośrednictwa, ze strony innych władz.

Pomijanie procedury dialogowej i orzekanie o niezgodności przepisów prawa unijnego z prawem krajowym z pewnością nie prowadzi do poprawy kondycji UE i jej członków, przeciwnie, podtrzymuje stan napięcia i niweczy postulat jedności w stosowaniu prawa. Przyjmując taki model działania, trudno jest oprzeć się zarzutom sabotowania integracji. Jak wskazano powyżej, wykorzystanie procedury z art. 267 TFUE pozwala na osiągnięcie satysfakcjonujących rozwiązań. Poleganie na tym mechanizmie zwiększa transparentność interesów każdej ze stron i sprzyja budowaniu trwałego kompromisu.

82 Wyrok TS z 10.12.2018 r., C-621/18, *Wightman i in.*, ECLI:EU:C:2018:999, pkt 63.

83 Pojęcie to jest poprawne także w odniesieniu do zasad, na których opiera się Unia. Chociaż pozostaje ona organizacją, a nie państwem, i własnej konstytucji nie posiada, Traktaty stanowiące unijne prawo pierwotne mają charakter konstytucyjny.

84 M. Kumm, *The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty*, „European Law Journal” 2005, nr 11, s. 299–300.

85 M. Bonelli, *The Taricco...*, s. 371.

Kontrola orzecznictwa TS dokonywana przez sądy konstytucyjne często jest pozbawiona atrybutu uniwersalności, a sądy te doszukują się kompetencji do jej przeprowadzania w prawie krajowym – zob. A. Wyrozumska, *Wyrok FTK z 5.05.2020 r. w świetle podobnych orzeczeń sądów innych państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Państwo i Prawo” 2020, nr 9, s. 65 i n.

Bibliografia

Literatura

- Bainczyk M., *Polski i niemiecki Trybunał Konstytucyjny wobec członkostwa państwa w Unii Europejskiej*, Wrocław 2017.
- Barcz J., Górka M., Wyrozumska A., *Instytucje i prawo Unii Europejskiej*, Warszawa 2020.
- Biernat S., *Trybunał Konstytucyjny wobec prawa unijnego dawniej i dzisiaj*, [w:] *O wolność i prawo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Andrzejowi Rzeplińskiemu*, red. B. Błońska, Ł. Chojniak, B. Gruszczyńska, A. Kosyło, K. Witkowska-Rozpara, D. Woźniakowska-Fajst, Warszawa 2022.
- Bobek M., *The Impact of the European Mandate of Ordinary Courts on the Position of Constitutional Courts*, „Constitutional Conversations in Europe” 2012, s. 13–14, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1958866 (dostęp: 19.01.2024).
- Bonelli M., *The Taricco Saga and the Consolidation of Judicial Dialogue in the European Union*, „Maastricht Journal of European and Comparative Law” 2018, vol. 25 (3).
- Canivet G., *The French Constitution and EU law: An approach through the Complexity of Legal Power Relations*, 2021, <https://geopolitique.eu/en/articles/french-constitution-and-european-union-law-approach-through-the-complexity-of-legal-power-relations/> (dostęp: 19.01.2024).
- Doktor-Bindas K., *Tożsamość konstytucyjna jako controlimite w Republice Włoskiej*, [w:] *Tożsamość konstytucyjna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, red. A. Wróbel, M. Ziółkowski, Warszawa 2021.
- Harasimiuk D.E., *Tożsamość narodowa i konstytucyjna V Republiki Francuskiej*, [w:] *Tożsamość konstytucyjna w wybranych państwach członkowskich Unii Europejskiej*, red. A. Wróbel, M. Ziółkowski, Warszawa 2021.
- Jachimowicz K., *Orzecznictwo sądów konstytucyjnych krajów Unii Europejskiej wobec orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej*, Warszawa 2021.
- Kabat-Rudnicka D., *Konstytucjonalizacja Unii Europejskiej a sądownictwo konstytucyjne – wielopoziomowa współpraca czy rywalizacja?*, Kraków 2015.
- Kranz J., *Ex oriente lex...*, „Monitor Konstytucyjny”, 7.05.2021 r., <https://monitorkonstytucyjny.eu/archiwa/18089> (dostęp: 19.01.2024).
- Kranz J., *O kompetencjach powierzonych Unii Europejskiej*, „Monitor Konstytucyjny”, 15.12.2020 r., <https://monitorkonstytucyjny.eu/archiwa/16552> (dostęp: 19.01.2024).
- Kumm M., *The Jurisprudence of Constitutional Conflict: Constitutional Supremacy in Europe before and after the Constitutional Treaty*, „European Law Journal” 2005, nr 11.
- Mayer F.C., *The Ultra Vires Ruling: Deconstructing the German Federal Constitutional Court’s PSPP decision of 5 May 2020*, „European Constitutional Law Review”, 1.12.2020 r.
- Ochmański J.W., *Spory o działania ultra vires w Unii Europejskiej*, Warszawa 2023.
- Peters A., *Supremacy Lost: International Law Meets Domestic Constitutional Law*, 1.09.2009 r., „Vienna Online Journal on International Constitutional Law”, vol. 3, <https://ssrn.com/abstract=1559002> (dostęp: 19.01.2024).
- Petersen N., Wasilczyk P., *The Primacy of EU Law and the Polish Constitutional Law Judgment*, Policy Department for Citizens’ Rights and Constitutional Affairs Directorate-General for Internal Policies PE 734.568 – 06.2022.
- Półtorak N., *Kilka uwag o skutkach wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 3/21 dla stosowania prawa unijnego przez polskie sądy*, „Europejski Przegląd Sądowy”, grudzień 2021.
- Sołtys A., *Pluralistyczna koncepcja relacji prawa UE i prawa krajowego wobec współczesnych wyzwań dla europejskiego porządku konstytucyjnego*, „Państwo i Prawo” 2021, nr 4.

- Wójtowicz K., *Poszanowanie tożsamości konstytucyjnej państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 4 (99).
- Wyrozumska A., *Wyrok FTK z 5.05.2020 r. w świetle podobnych orzeczeń sądów innych państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Państwo i Prawo” 2020, nr 9.
- Ziller J., *The Conseil d’Etat refuses to follow the Pied Piper of Karlsruhe*, 24.04.2021, „Verfassungsblog”, <https://verfassungsblog.de/the-conseil-detat-refuses-to-follow-the-pied-piper-of-karlsruhe/> (dostęp: 19.01.2024).

Akty prawne

- Karta Narodów Zjednoczonych (Dz.U. z 1947 r., nr 23, poz. 90).
- Konstytucja Republiki Francuskiej z 4.10.1958 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja.html> (dostęp: 19.01.2024).
- Konstytucja Republiki Włoskiej z 27.12.1947 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/wlochy.html> (dostęp: 19.01.2024).
- Traktat z Lizbony (Dz.U. C 306 z 17.12.2007, s. 1–271).
- Traktat z Maastricht o Unii Europejskiej (Dz.U. C 191 z 29.07.1992 r., s. 1–112).
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz.U. C 202 z 7.06.2016 r., s. 47).
- Traktat o Unii Europejskiej (Dz.U. C 202 z 7.06.2016 r., s. 13).
- Dyrektywa 2006/112/WE Rady z 28.11.2006 r. w sprawie wspólnego systemu podatku od wartości dodanej (Dz. Urz. UE L 347).
- Decyzja 2015/774 Europejskiego Banku Centralnego (UE) z 4.03.2015 r. w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych (Dz.Urz. UE 2015, L 121, s. 20), zmieniona decyzją 2017/100 Europejskiego Banku Centralnego (UE) z 11.01.2017 r. (Dz.Urz. UE 2017, L 16, s. 51).

Orzecznictwo

- Decyzja RK z 9.04.1992 r., 92-308 DC.
- Decyzja RS z 21.04.2021 r., 393099.
- Opinia RG Cruza Villalóna z 14.01.2015 r., C-62/14, *Peter Gauweiler i in. v. Deutscher Bundestag*, ECLI:EU:C:2015:45.
- Wyrok CC z 22.10.1975 r., 232/1975.
- Wyrok CC z 5.06.1984 r., 170/1984.
- Wyrok FTK z 29.05.1974 r., BVerfGE 37.
- Wyrok FTK z 22.10.1986 r., BVerfGE 73.
- Wyrok FTK z 12.10.1993 r., BVerfGE 89, 155.
- Wyrok FTK z 30.06.2009 r., 2 BvE 2/08.
- Wyrok FTK z 6.07.2010 r., 2 BvR 2661/06.
- Wyrok FTK z 6.11.2019 r., 1 BvR 16/13.
- Wyrok FTK z 5.05.2020 r., 2 BvR 859/15.
- Wyrok RK z 15.10.2021 r., 2021-940 QPC, *Société Air France*.
- Wyrok RS z 8.02.2007 r., *Société Arcelor Atlantique et Lorraine et autres*, nr 287110.
- Wyrok TK z 11.05.2005 r., K 18/04, OTK ZU nr 5/A/2005, poz. 49.
- Wyrok TK z 24.11.2010 r., K 32/09, OTK ZU nr 9/A/2010 r., poz. 108.
- Wyrok TK z 14.07.2021 r., P 7/20, OTK-A 2021, poz. 49.
- Wyrok TK z 7.10.2021 r., K 3/21, OTK ZU A/2022, poz. 65.

- Wyrok TK z 11.12.2023 r., K 8/21, Dz.U. z 2023 r., poz. 2735.
- Wyrok TS z 15.07.1964 r., C-6/64, *Costa v. E.N.E.L.*, ECLI:EU:C:1964:66.
- Wyrok TS z 9.03.1978 r., C-106/77, *Simmenthal*, ECLI:EU:C:1978:49.
- Wyrok TS z 22.10.1987 r., C-314/85, *Foto-Frost*, ECLI:EU:C:1987:452.
- Wyrok TS z 22.11.2005 r., C-144/04, *Mangold v. Helm*, ECLI:EU:C:2005:709.
- Wyrok TS z 26.02.2013 r., C-399/11, *Melloni v. Ministerio Fiscal*, ECLI:EU:C:2013:107.
- Wyrok TS z 8.09.2015 r., C-105/14, *Taricco*, ECLI:EU:C:2015:555.
- Wyrok TS z 5.12.2017 r., C-42/17, *Taricco II (M.A.S. i M.B.)*, ECLI:EU:C:2017:936.
- Wyrok TS z 10.12.2018 r., C-621/18, *Wightman i in.*, ECLI:EU:C:2018:999, pkt 63.
- Wyrok TS z 11.12.2018 r., C-493/17, *Weiss i in*, ECLI:EU:C:2018:1000.
- Wyrok TS z 6.10.2020 r., C-512/18, *French Data Network*, ECLI:EU:C:2020:791.

Ewa Cyrankowska-Skóra*

Dyskryminacja religijna w miejscu pracy – aktualne problemy

Streszczenie

Wydawać by się mogło, że we współczesnej Europie granice nie istnieją. Podstawowe swobody umożliwiają nam przemieszczanie się, pobyt, a także naukę i pracę poza granicami naszego rodzimego kraju. Ten prosty i efektywny system ma prowadzić do znoszenia barier i powstania świata otwartego dla wszystkich. Jednak mieszanie się mas ludzi różnego pochodzenia, o różnej kulturze, a często także religii, rodzi wiele problemów. W opracowaniu pochyliśmy się nad tematyką dyskryminacji na gruncie religijnym w środowisku pracy. Przedstawione zostaną krajowe regulacje z zakazu dyskryminacji, a także zakreślony zostanie obraz sytuacji, w jakiej znajdują się wyznawcy religii dominującej, a także mniejszości religijnych.

Problem dyskryminacji religijnej jest szczególnie aktualny w krajach Europy Zachodniej, takich jak Francja bądź Niemcy, które na przestrzeni ostatnich lat stały się wielokulturowymi społeczeństwami. Poniżej przedstawione zostanie porównanie skali problemu oraz jego rozwiązań na przykładzie Polski oraz Francji, na podstawie ustawodawstwa i orzecznictwa krajowego, a także europejskiego.

Słowa kluczowe: prawo pracy, dyskryminacja, religia, zatrudnienie

Religious discrimination in the workplace – actual problems

Abstract

One could say that there are no borders in contemporary Europe. The four European freedoms allow us to move, stay, study, and work outside our home country. This simple and effective system is to lead to the abolition of barriers and the creation of a world open to all. However, the mixing of masses of people of different origins, having different cultures, and often also religion, raises many problems. In this paper, I will focus on discrimination on religious grounds in the work environment. I will present national regulations on the prohibition of discrimination and outline the situation in which the followers of the dominant religion and religious minorities find themselves. The issue of religious discrimination is particularly topical in Western European countries, such as France or Germany, which have become multicultural societies in recent years. In the paper, I will compare the scale of the problem and its solutions, on the example of Poland and France, based on national and European legislation and jurisprudence.

Keywords: labour law, discrimination, religion, employment

---

* Studentka V roku prawa, Uniwersytet Łódzki, Wydział Prawa i Administracji, e-mail: ewa.cyrankowska.skora@edu.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0009-0002-5076-6197>

1. Uwagi wprowadzające

Problematyka dyskryminacji ze względu na religię może wydawać się dość odległym problemem. Polska w porównaniu do krajów Europy Zachodniej, takich jak Niemcy bądź Francja, jest krajem dość jednolitym kulturowo, a co za tym idzie także religijnie. Na co dzień nie słyszymy o przejawach dyskryminacji na tle wyznaniowym, niektórzy z nas nie stykają się z ludźmi innych wiar i kultur w codziennym życiu. Jednak nasza monokulturowość, będąca efektem II wojny światowej, w której ogrom osób innej kultury stracił życie, a także został wysiedlony po jej zakończeniu, zaczyna powoli zanikać. Rosnąca negatywna ocena Kościoła rzymskokatolickiego przez społeczeństwo oraz napływ ludności ukraińskiej wyznania prawosławnego, lub w przypadku migrantów pochodzących z terenów zachodniej Ukrainy mogących być członkami Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego, powodują zmianę religijnego obrazu społeczeństwa¹.

W dobie zachodzących obecnie przemian na gruncie gospodarczym, spowodowanych coraz większymi migracjami ludzi i swobodą w przemieszczaniu się, możemy się spodziewać, że różnice kulturowe będą się pogłębiać, a co za tym idzie spraw związanych z dyskryminacją religijną może przybywać. W polskim orzecznictwie odnoszącym się do sfery zatrudnienia niewiele jest na razie spraw dotyczących tej dziedziny, jednak patrząc na schemat rozwoju orzecznictwa dotyczącego dyskryminacji religijnej w środowisku pracy w krajach zachodnich oraz praktyki trybunałów europejskich, możemy być pewni, że z czasem takich spraw zacznie przybywać.

Kluczem do osiągnięcia konsensusu w postaci równouprawnienia w zatrudnieniu jest kompromis, a żeby to się mogło udać, potrzeba współdziałania dwóch czynników: czynnika ludzkiego i czynnika legislacyjnego. Czynnikiem ludzkim to zaufanie międzyludzkie i umiejętność zrozumienia i współodczuwania z innym obywatelem. Wszakże na zrozumieniu wzajemnych poglądów i wartości opiera się poszanowanie drugiej osoby, a co za tym idzie idea równości. Bez tego czynnika ludzkiego same przepisy będą tylko słowami widniejącymi na papierze, bez żadnego przełożenia na ludzkie życie. Jeżeli pracodawca i współpracownicy będą wzajemnie szanować swoje przekonania, czynnik legislacyjny będzie miał drugorzędne znaczenie. Przejawem dyskryminacji religijnej w miejscu pracy jest bezpodstawne różnicowanie sytuacji pracownika w zależności od religii, którą wyznaje². Pracownicy mogą być szkalowani, zastraszani lub ośmieszani ze względu na swoje wyznanie. Mogą być także pomijani w awansach i nagradzaniu ze względu na swoją religię. To narusza ich godność i wpływa negatywnie na ich samopoczucie oraz efektywność zawodową. Innym problemem jest odmowa dostosowania środowiska pracy do potrzeb pracowników o różnych wyznaniach. Przykładowo, niektóre osoby mogą potrzebować przerwy na modlitwę w ciągu dnia. Jeśli pracodawca odmawia im tego prawa lub wprowadza nieproporcjonalne ograniczenia, może to stanowić formę dyskryminacji.

Warto także podkreślić, że polskie prawo nie przewiduje generalnej klauzuli sumienia, która pozwalałaby pracownikowi odmówić wykonania polecenia służbowego czy też świadczenia, powołując się na ich sprzeczność z wyznawanym światopoglądem. Jedynie w ustawie z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodzie lekarza i lekarza dentystry³ oraz w ustawie z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej⁴ została zawarta taka regulacja. Przepis zawarty w art. 39 ustawy, jako że zaciera granicę między wolnością jednego człowieka a wolnością drugiego człowieka, wzbudza wiele kontrowersji

1 M.A. Mielczarek, *Zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na religię i wyznanie*, [w:] *Różne oblicza dyskryminacji w zatrudnieniu*, red. J.R. Carby-Hall, Z. Góral, A. Tyc, Warszawa 2021, s. 289.

2 Serwis Rzeczypospolitej Polskiej gov.pl, *Dyskryminacja i równe prawa pracowników*, <https://www.biznes.gov.pl/pl/portal/00179#1> (dostęp: 25.06.2023).

3 Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 1731 z późn. zm.).

4 Ustawa z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 2702 z późn. zm.).

w debacie publicznej⁵. Stawiane jest pytanie, czy przekonania religijne jednej osoby powinny wpływać na wykonywaną przez nią pracę? Jak się ma osobista wolność wyznania i sumienia do prawa innej osoby być może o odmiennych poglądach religijnych do skorzystania z jakiejś usługi i, co najważniejsze, czy przekonania jednego człowieka powinny w jakikolwiek sposób wpływać na życie innych?

W tym opracowaniu przedstawiony zostanie problem dyskryminacji religijnej w środowisku pracy, zostanie dokonane porównanie skali problemu na przykładzie Polski i Francji, a także przybliżone będą europejskie i krajowe regulacje prawne dotyczące wolności wyznaniowej i możliwości jej ograniczania w miejscu pracy.

2. Różnorodność wyznaniowa w Polsce w świetle danych statystycznych

Według badań⁶ przeprowadzonych przez GUS w latach 2019–2021 na terenie Polski zarejestrowanych zostało 207 różnych wyznań. W tej liczbie znalazło się 139 wyznań chrześcijańskich, w tym katolicyzm, prawosławie oraz protestantyzm, 5 wyznań stanowił islam, 6 – judaizm, buddyzm – 19, hinduizm – 9, rodzimowierstwo i neopogaństwo – 4 wyznania. Według statystyk przedstawionych przez GUS we wspomnianym raporcie wierni Kościoła katolickiego stanowili w 2021 r. 92,2% ogółu ludności w Polsce. Według raportu przygotowanego przez Laboratorium Wolności Religijnej dotyczącego przypadków naruszeń prawa do wolności religijnej w Polsce mających miejsce w 2022 r. doszło do 130 przypadków takich naruszeń, z czego 87,69% dotyczyło zdarzeń przeciwko wyznaniu katolickiemu (114 przypadków)⁷.

3. Zakaz dyskryminacji ze względu na religię w prawie międzynarodowym i prawie Unii Europejskiej

W prawie międzynarodowym znajdujemy zbiór aktów poświęconych zagadnieniom równości, zakazowi dyskryminacji, także religijnej. Wymienić tutaj należy przede wszystkim Powszechną Deklarację Praw Człowieka⁸, która była punktem wyjściowym międzynarodowej ochrony praw człowieka. Uchwalono dwa paktory zawierające antydyskryminacyjne postanowienia: Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych⁹, a także Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych¹⁰. Wyrażone zostały w nich m.in. prawo człowieka do swobodnie wybranej lub przyjętej pracy, prawo do sprawiedliwych i korzystnych warunków pracy na rynku pozbawionym dyskryminacji. Podobne postanowienia sformułowane zostały w Konwencji nr 111 Międzynarodowej Organizacji Pracy¹¹. Dalsze postanowienia, dotyczące równego traktowania, zawarte są w Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z 1950 r.¹², która zarówno przyznaje prawo do uzewnętrzniania swoich wyznań i przekonań, jak i zastrzega pewne ograniczenia tych praw, a także w Dyrektywie Rady

5 A. Górski, *Wykonywanie zawodu lekarza a prawo karne*, Warszawa 2019, s. 145.

6 Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2019–2021. Analiza statystyczna*, Warszawa 2022, s. 21–30, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5500/5/3/1/wyznania_religijne_w_polsce_w_latach_2019-2.pdf (dostęp: 25.06.2023).

7 Laboratorium Wolności Religijnej, *Raport przedstawiający przypadki naruszenia prawa do wolności religijnej w Polsce w 2022 r.*, s. 145, <https://laboratoriumwolnoscipol.pl/wp-content/uploads/2023/03/LWR-Raport-2022.pdf> (dostęp: 25.06.2023).

8 Art. 7 Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp: 25.06.2023).

9 Art. 26 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 167.

10 Art. 2 Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 169.

11 Dz.U. z 1961 r., nr 42, poz. 218.

12 Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284.

2000/78¹³. Wprowadza ona ramy prawne w zakresie równego traktowania w zatrudnieniu i pracy. Dyrektywa zakazuje dyskryminacji w miejscu pracy ze względu na religię lub przekonania, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. Jest ona stosowana w państwach członkowskich UE i wymaga, aby pracodawcy zapewniaли równy dostęp do pracy, równe warunki zatrudnienia i ochronę przed dyskryminacją na tle wymienionych cech. Dyrektywa wymaga również, aby państwa członkowskie ustanowiły skuteczne środki ochrony i sankcje w przypadku naruszeń przepisów dotyczących równego traktowania w miejscu pracy.

Przedstawione zostanie zagadnienie ograniczania wolności religijnej w sektorze zatrudnienia od strony praktycznej na przykładzie wyroków Trybunału w Luksemburgu. W 2022 r. TSUE wydał wyrok w sprawie C-344/20¹⁴, w którym jasno określił swoje stanowisko w przedmiocie stosowania przez pracodawcę polityki neutralności w miejscu pracy – czyli tematu stającego się coraz częstszym przedmiotem wnoszonych spraw z zakresu prawa pracy¹⁵. Sprawa dotyczyła muzułmanki, która nie została przyjęta na staż przez odmowę zdjęcia chusty będącej odzwierciedleniem jej poglądów religijnych. Polityka przedsiębiorstwa, do którego aplikowała kobieta na staż, wyraźnie stanowiła o neutralności, jaką w swojej działalności kieruje się spółka. Zostało to także zawarte w regulaminie pracy, a mimo to w świetle jego postanowień niedopuszczalne było jakiegokolwiek zakrycie głowy czy to poprzez chustę, czy też zwykły kapelusz albo czapkę z daszkiem. W wyroku Trybunał odwołał się do dyrektywy Rady 2000/78¹⁶. Trybunał wyraźnie wykazał, że „postanowienie regulaminu pracy przedsiębiorstwa zakazujące pracownikom wyrażania poprzez wypowiedzi, ubiór lub w inny sposób swoich przekonań religijnych, światopoglądowych lub politycznych, bez względu na ich charakter, nie stanowi względem pracowników, którzy pragną korzystać z wolności religii i sumienia poprzez widoczne noszenie symbolu lub stroju wynikającego z nakazów religijnych, przejawu bezpośredniej dyskryminacji ze względu na religię lub przekonania w rozumieniu tej dyrektywy, o ile owo postanowienie jest stosowane w sposób ogólny i bez rozróżnienia”. Jeżeli regulacja stosowana jest w sposób ogólny, dotyka wszystkich osób, które mogą wyznawać różne religie – nie wprowadza ona w takim wypadku odmiennego traktowania. Może być uznana jako nierówne traktowanie, które pośrednio opiera się będzie na religii, jednak, jeżeli jest ono obiektywnie uzasadnione zgodnym z prawem celem, a środki mające służyć osiągnięciu tego celu są właściwe i konieczne, to nie stanowi to przejawu dyskryminacji bezpośredniej ani pośredniej. Przykładem jest regulacja wprowadzona w 2019 r. w Holandii¹⁷ zakazująca zasłaniania twarzy w wymienionych w ustawie¹⁸ miejscach. Zakazano noszenia zarówno kominiarek, jak i nakryć twarzy stosowanych przez muzułmanki, nawiązujących do wyznawanej religii.

13 Dyrektywa Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.U. UE. L. z 2000 r., nr 303, s. 16).

14 Wyrok TS z 13.10.2022 r., C-344/20, L.F. v. S.C.R.L., LEX nr 3416919.

15 Wyrok TS z 14.03.2017 r., C-157/15, ZOTSiS 2017, nr 3, poz. I-203, <https://sip-1lex-1pl-1heg2dltq0264.han3.lib.uni.lodz.pl/#/jurisprudence/522335825/1?directHit=true&directHitQuery=C-157%2F15> (dostęp: 30.06.2023); Wyrok TS z 15.07.2021 r., C-804/18, LEX nr 3196960, <https://sip-1lex-1pl-1heg2dltq0264.han3.lib.uni.lodz.pl/#/jurisprudence/523290656/1?directHit=true&directHitQuery=C-804%2F18> (dostęp: 30.06.2023).

16 Dyrektywa Rady 2000/78/WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (Dz.U. UE. L. z 2000 r., nr 303, s. 16).

17 Government of Netherlands, *Ban on face coverings (referred to in the media as the 'burka ban')*, <https://www.government.nl/topics/ban-on-face-coverings-referred-to-in-the-media-as-the-'burka-ban'/question-and-answer/what-does-the-partial-ban-on-face-coverings-entail> (dostęp: 25.06.2023).

18 Niderlandzka ustawa z dnia 27 czerwca 2018 r. o częściowym zakazie noszenia odzieży zakrywającej twarz w oświacie, transporcie publicznym, budynkach rządowych i służbie zdrowia (ustawa o częściowym zakazie zakrywania twarzy), Staatsblad 2018, s. 222, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2018-222.html> (dostęp: 25.05.2023).

Niedawno wydana została opinia¹⁹ rzecznika TSUE w sprawie C-148/22. Dotyczy ona belgijskiej urzędniczki, która poinformowała swojego przełożonego, że zamierza przychodzić do pracy w chustce muzułmańskiej. W związku z tym pracodawca wprowadził nakaz neutralności religijnej w miejscu pracy. Według kobiety padła ona ofiara dyskryminacji i wniosła sprawę do sądu. Jak na razie sprawa czeka na rozpatrzenie, znamy jedynie niewiążącą Trybunał opinię rzecznika, w której stwierdził on, że

podmiot publiczny może, w określonych warunkach, zakazać swoim pracownikom noszenia wszelkiego widocznego symbolu wyrażającego przekonania polityczne, religijne lub światopoglądowe w miejscu pracy. Stosowana w sposób ogólny i bez rozróżnienia, taka reguła może być uzasadniona wolą gminy zorganizowania całkowicie neutralnego środowiska administracyjnego.

Na podstawie powyższych przykładów można zauważyć tendencję Trybunału do przychylania się w kierunku zasady laickości państwa oraz neutralności w miejscu pracy.

4. Świeckość państwa a zakaz dyskryminacji ze względu na religię na przykładzie Francji

W dalszej kolejności przeniesiemy się na grunt prawa innych krajów europejskich, a także przybliżone zostaną bardzo ciekawe zjawiska dotyczące zagadnienia religii i zatrudnienia w nich zachodzące.

Przykładem państwa borykającego się z problemem dyskryminacji wyznaniowej jest Francja. Według badań²⁰ przeprowadzonych przez FRA (European Union Agency for Fundamental Rights) wynika, że muzułmanie starający się we Francji o pracę mają znacznie mniejsze szanse na jej znalezienie niż osoby wyznające inne religie oraz częściej są zatrudniani na stanowiskach znacznie poniżej swoich kwalifikacji zawodowych. Zdarza się dość często, że pracują za zaniżone stawki wynagrodzenia, w związku z czym sięgają po zasiłki oraz mieszkają w mieszkaniach socjalnych. Sprawia to, że bywają negatywnie postrzegani przez społeczeństwo. Osoby wyznania muzułmańskiego bywają postrzegane jako nieorganizowane, groźne, fanatyczne i gwałtowne. Biorąc pod uwagę takie stereotypowe spojrzenie, nie ma nic dziwnego w tym, że pracodawcy niechętnie zatrudniają osoby wyznające islam. Ten przykład bardzo wyraźnie pokazuje, jak błędny sposób postrzegania innych osób jako społeczeństwo przyjęliśmy.

Problemy Francji z dyskryminacją ze względu na przynależność religijną nie są rzeczą nową. W latach 70. XX w. na fali napływu migrantów muzułmańskich z krajów śródziemnomorskich, którzy zaczęli domagać się uwzględnienia także ich religii i tradycji w środowisku pracy, rozpoczęła się debata publiczna na temat odgraniczenia religii od życia publicznego. Przywołana została funkcjonująca we Francji zasada *laïcité*²¹, która wykształciła się we francuskiej filozofii politycznej w latach 70. XIX w. Zasada ta posiada swoje odzwierciedlenie w szeregu aktów: Konstytucji z 1958 r., ustawie o rozdziale kościołów i państwa z 1905 r. oraz ustawach z okresu 1881–1886 r. ustanawiających szkołę podstawową obowiązkową, bezpłatną i laicką. We francuskiej przestrzeni publicznej nie ma miejsca na religijne przekonania jednostek, jest to sfera prywatna, która nie powinna być uzewnętrzniana w żaden sposób w miejscu pracy. Aby zapobiec problemom dotyczącym sfery wyznaniowej obywateli, zdecydowano się na ograniczenie względem wszelkich form zachowań religijnych osób, niezależnie od ich wyznania.

19 Opinia rzecznika generalnego A.M. Collinsa w sprawie C-148/22 OP vs. Commune d'Ans, ECLI:EU:C:2023:378, <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=273313&pageIndex=0&doclang=PL&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=330525> (dostęp: 28.06.2023).

20 European Union Agency for Fundamental Rights, *Second European Union Minorities and Discrimination Survey Muslims – Selected findings*, Luxembourg 2017, http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-eu-minorities-survey-muslims-selected-findings_en.pdf (dostęp: 25.06.2023).

21 E. Szczepankiewicz-Rudzka, *Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja” 2020, vol. 17, nr 1 (64), s. 73–88, <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.64.05>

Zasada laickości zakazuje państwu faworyzowania jednej religii. Oznacza to, że żadna religia nie może cieszyć się specjalnymi przywilejami ani finansowaniem ze strony państwa. Państwo jest neutralne religijnie i traktuje wszystkie wyznania równo. Laicyzm we Francji jest przedmiotem debaty i kontrowersji. Niektórzy uważają, że zasada laickości jest naruszeniem wolności religijnej i ogranicza wyrażanie swoich przekonań. Inni argumentują, że laicyzm jest konieczny dla zachowania równości obywateli i zapewnienia neutralności państwa. Ważne jest zrozumienie, że francuski laicyzm nie oznacza, że religia jest całkowicie wykluczona ze sfery publicznej. Osoby wierzące mają prawo do praktykowania swojej religii w prywatności oraz do uczestniczenia w życiu publicznym na równych zasadach z innymi obywatelami. Jednak francuska zasada laickości zakłada, że religia powinna pozostać w sferze prywatnej i nie powinna wpływać na funkcjonowanie państwa oraz instytucji publicznych. Zasada laickości we Francji jest integralną częścią francuskiego społeczeństwa i systemu politycznego. Choć jest kontrowersyjna i może budzić dyskusję, ma na celu zapewnienie równości, wolności i neutralności religijnej dla wszystkich obywateli.

5. Zakaz dyskryminacji ze względu na religię w prawie konstytucyjnym

Problematyka zakazu dyskryminacji ze względu na wyznanie została poruszona w wielu aktach normatywnych. Za punkt wyjścia należy uznać art. 32 oraz 53 Konstytucji RP²². Zasady w nich zawarte zostały rozwinięte w szeregu innych aktów normatywnych. Wymienić tu trzeba przepisy ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania²³, a także przepisy Kodeksu pracy²⁴ oraz ustawy z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania²⁵. Swoboda i wolność są w końcu podstawą demokratycznej Europy. W następnych akapitach omówione zostaną wybrane pozycje spośród aktów prawnych, które zawierają najważniejsze regulacje dotyczące omawianego tematu.

Podstawowym aktem normatywnym zawierającym regulacje z zakresu ochrony przed dyskryminacją ze względu na wyznanie jest Konstytucja RP. Przepisy zawarte w art. 32 oraz art. 53 ugruntowują zasadę równości oraz wolności sumienia i wyznania w polskim porządku normatywnym. Na mocy polskiej ustawy zasadniczej każdemu przysługuje prawo do równego traktowania. Artykuł 32 ustanawia zakaz dyskryminacji kogokolwiek w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym niezależnie od przyczyny. Równość wobec prawa jest fundamentem prawidłowego funkcjonowania współczesnego społeczeństwa. Oznacza to, że wszyscy adresaci normy charakteryzujący się daną cechą istotną (relewantną) w równym stopniu mają być traktowani według jednakowej miary, nie mogą być ani faworyzowani, ani dyskryminowani²⁶. Trybunał Konstytucyjny zajął stanowisko stwierdzające o tym, że zakres podmiotowy tej normy jest nieograniczony²⁷. Zakres podmiotowy zasady równości powinien być szeroko rozumiany, a pojawiające się w ustawie stwierdzenia dotyczące adresatów ustawy, takie jak na przykład „obywatel”, nie wpływają na zawężenie kręgu podmiotów objętych regulacją. Konstytucja zobowiązuje podmioty państwowe do przestrzegania nakazu równego traktowania oraz przyznaje ochronę szerokiemu gronu adresatów normy²⁸.

22 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U., nr 78, poz. 483 ze zm.).

23 T.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 265.

24 T.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 1510 ze zm.

25 T.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 970.

26 Wyrok TK z dnia 22 lutego 2005 r., K 10/04, OTK-A 2005, nr 2, poz. 17.

27 Szczególnie wyraźnie zostało ono podkreślone w wyroku TK z dnia 24 lutego 1999 r. SK 4/98, OTK ZU nr 2/1999.

28 Uzasadnienie Wyroku TK z dnia 22 lutego 2005 r., K 10/04.

Wolność sumienia i religii została wyszczególniona i ugruntowana w art. 53 Konstytucji²⁹. Pozostaje jednak ona w ścisłym związku z omówioną wcześniej zasadą równości, a także z zawartą w art. 30 Konstytucji koncepcją przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka. Wolność sumienia i religii obejmuje szereg wyznaczonych w artykule elementów, takich jak wolność wyznawania lub przyjmowania religii własnego wyboru, uzewnętrznianie jej w wybrany przez siebie sposób, posiadanie świątyn i innych miejsc kultu, prawo do korzystania z pomocy religijnej, wszystko w zależności od swych potrzeb (art. 53 ust. 2). W korelacji do art. 48 Konstytucji rodzice mają prawo wychowywać dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniem i przekazywać im nauki dotyczące religii (art. 53 ust. 3). Wymienione zostały również zakazy, jako że nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia bądź nieuczestniczenia w praktykach religijnych (art. 53 ust. 6), a także nikt nie może być obowiązany do ujawniania swoich poglądów, w tym poglądów religijnych (art. 53 ust. 7).

Przechodząc do analizy ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, można zauważyć, że już w jej pierwszym artykule obywatelom zostaje zapewniona wolność sumienia i wyznania, a także swoboda ich wyrażania zarówno indywidualnie, jak i zbiorowo, prywatnie, a także publicznie. Ustawa ta konkretyzuje zasady wyrażone w Konstytucji. W ustępie trzecim artykułu 1 zawarto postanowienia dotyczące równouprawnienia osób zarówno wierzących, niezależnie od tego, jakie religie wyznają, a także osób niewierzących we wszystkich dziedzinach życia państwowego, politycznego, gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Należy zaznaczyć, że niektórzy, nie wyznając żadnej religii, mają takie same prawa do tego, aby nie wierzyć jak osoby wierzące do tego, aby wierzyć. Artykuł 1 Konkordatu³⁰ stanowi o niezależności i autonomii obydwu podmiotów oraz zobowiązuje każdą ze stron do poszanowania tej zasady. „Państwo świeckie w procesie tworzenia prawa nie może odwoływać się bezpośrednio do motywów religijnych, nie może również przyjmować wewnętrznych rozwiązań prawnych związków wyznaniowych za własne. Oznacza to, że już na poziomie prawodawstwa państwa świeckiego jest niedopuszczalne dyskryminowanie kogokolwiek ze względu na religię lub przekonania. Odnosząc tę uwagę do sfery zatrudnienia, należy podkreślić, że świeckość państwa wyklucza jakiegokolwiek «wyznaniowe» kryteria selekcyjne w sferze publicznej»³¹. Znajduje to swoje potwierdzenie w art. 25 ust. 2 i 3 Konstytucji, zgodnie z którymi władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym, oraz stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego. Jednak jak zauważa M.A. Mielczarek, umiejscowienie regulacji dotyczących kościołów i związków wyznaniowych w rozdziale zatytułowanym „Rzeczpospolita” spotyka się także z krytycznym odbiorem³².

Warto zwrócić uwagę na pewną regulację zawartą w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

Artykuł 42 ustawy o gwarancjach sumienia i wyznania stanowi, że można starać się o dni wolne od pracy. Zgodnie z nim osoby należące do kościołów i związków wyznaniowych, których święta religijne nie są dniami ustawowo wolnymi od pracy, mogą na własną prośbę uzyskać zwolnienie od pracy lub nauki na czas niezbędny do obchodzenia tych świąt, zgodnie z wymogami danej religii. Szczegółowe zasady udzielania takich zwolnień zostały uregulowane w rozporządzeniu Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i innych związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych

29 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U., nr 78, poz. 483 ze zm.).

30 Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz.U. z 1998 r., nr 51, poz. 318).

31 M.A. Mielczarek, *Zakaz dyskryminacji...*, s. 296–297.

32 Tamże, s. 291.

niebędących dniami ustawowo wolnymi od pracy³³. Dość dyskusyjną kwestią jest obowiązek odpracowania czasu tego zwolnienia. Ustęp 3 art. 42 ustawy za warunek udzielenia zwolnienia stawia odpracowanie czasu zwolnienia, bez prawa do dodatkowego wynagrodzenia za pracę w dni ustawowo wolne od pracy lub pracę w godzinach nadliczbowych.

6. Zakaz dyskryminacji ze względu na religię w Kodeksie pracy

W rozdziale II działu I Kodeksu pracy zatytułowanym *Podstawowe zasady prawa pracy* została zawarta regulacja zakazująca jakiegokolwiek dyskryminacji w środowisku pracy. Stanowi o tym art. 11, w którym zostały wymienione przykładowe przyczyny dyskryminacji, takie jak płeć, wiek, religia, niepełnosprawność, rasa, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkowa, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientacja seksualna, zatrudnienie na czas określony lub nieokreślony, zatrudnienie w pełnym lub w niepełnym wymiarze czasu pracy. Zastosowane w nim sformułowanie „w szczególności” stanowi katalog otwarty, co oznacza, że regulacja ta obejmuje także inne, niewymienione w artykule praktyki, które o ile będą prowadziły do nierównego traktowania i będą miały charakter bezpośredni lub pośredni – o tyle będą objęte zakazem wynikającym z ustawy, czyli będą niedozwolone i niezgodne z prawem. Dalsze rozwinięcie postanowień o równym traktowaniu następuje w rozdziale IIa działu I. Przedstawiono w nim rozróżnienie dyskryminacji na dyskryminację bezpośrednią i pośrednią. Kodeks pracy dopuszcza również w pewnych przypadkach ograniczenia zasady równego traktowania, o czym będzie mowa poniżej. Pomimo szerokiej ochrony przewidzianej w ustawodawstwie wolność sumienia i wyznania nie jest nieograniczona. Wynika to z faktu, że jako jednostki nie żyjemy w izolacji, tylko w społeczeństwie składającym się z innych ludzi posiadających własne wyznania i oczekujących poszanowania dla ich własnych wolności. Nie możemy ingerować w strefę wolności innych podmiotów ani szkodzić interesowi całego społeczeństwa pod przykrywką realizacji własnych swobód i wolności. Już w Deklaracji Praw Człowieka z 1789 r. definiowano wolność jako możliwość czynienia wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu³⁴. Jedynymi granicami wykonywania swoich praw naturalnych były te granice, które zapewniały korzystanie z takich samych praw innym członkom społeczeństwa i mogły być one określone jedynie ustawowo.

Podstawą ograniczenia wolności sumienia i wyznania są określone zarówno artykuły Konstytucji, jak również konkretne przepisy zawarte w ustawie o gwarancjach wolności sumienia i wyznania oraz w Kodeksie pracy. Artykuł 53 ust. 5 Konstytucji stanowi o ograniczeniach wolności uzewnętrzniania religii, które mogą powstać jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. Potwierdza to art. 3 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, który do powyższych przesłanek zawartych w Konstytucji dodaje zakaz uchylania się, poprzez korzystanie z wolności sumienia i wyznania, od wykonywania obowiązków publicznych nałożonych przez ustawę (ust. 2). Fakt, że ograniczenia wolności wyznania i sumienia mogą być wprowadzane jedynie poprzez ustawy, jest pewnego rodzaju zabezpieczeniem podmiotów, że ich prawa nie mogą zostać łatwo ograniczone, a jeżeli już do tego dojdzie, to nie będą ograniczane bez odpowiedniej kontroli i nadzoru. Mimo że regulacje te obowiązują także w strefie zatrudnienia, obecnie nie istnieje żadna ustawa nakładająca takie ograniczenia³⁵.

Na gruncie Kodeksu pracy również znajdują się regulacje zezwalające na różnicowanie sytuacji pracownika poprzez działania proporcjonalne do osiągnięcia zgodnego z prawem celu polegające na:

33 Dz.U., nr 26, poz. 235.

34 Artykuł 4 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> (dostęp: 25.06.2023).

35 M. Błaszkowski, *Ograniczanie wolności sumienia i religii funkcjonariuszy publicznych*, „Rocznik Teologiczny” 2014, nr 1 (56), s. 181–198.

niezatrudnianiu pracownika z jednej lub kilku przyczyn określonych w art. 18^{3a} § 1 Kodeksu pracy, takich jak na przykład religia powodują, że przyczyna lub przyczyny wymienione w tym przepisie są rzeczywistym i decydującym wymaganiem zawodowym, stawianym pracownikowi; wypowiedzeniu pracownikowi warunków zatrudnienia w zakresie wymiaru czasu pracy, jeżeli jest to uzasadnione przyczynami niedotyczącymi pracowników bez powoływania się na inną przyczynę lub inne przyczyny wymienione w art. 18^{3a} § 1; działania podejmowane przez określony czas, zmierzające do wyrównywania szans wszystkich lub znacznej liczby pracowników wyróżnionych z jednej lub kilku przyczyn określonych w art. 18^{3a} § 1, przez zmniejszenie na korzyść takich pracowników faktycznych nierówności, w zakresie określonym w tym przepisie. Kościoły i inne związki wyznaniowe, także organizacje, których etyka opiera się na wartościach religijnych, wyznaniu, światopoglądzie, mogą ograniczać dostęp do zatrudnienia ze względu na religię, wyznanie bądź światopogląd, jeżeli charakter wykonywania działalności przez te organizacje powoduje, że światopogląd lub religia są rzeczywistym i decydującym wymaganiem zawodowym, stawianym pracownikowi, proporcjonalnym do osiągnięcia zgodnego z prawem celu zróżnicowania sytuacji tej osoby. Od zatrudnionych można także wymagać działania w dobrej wierze i lojalności wobec etyki kościoła, innego związku wyznaniowego oraz organizacji, których etyka opiera się na religii, wyznaniu lub światopoglądzie (art. 18^{3a} § 4 KP). O ile instytucje publiczne nie mogą dokonywać selekcji pracowników na podstawie jakichkolwiek kryteriów związanych z religią, o tyle podmiotów prywatnych ta zasada nie obowiązuje. Nie można bezpośrednio przypisać im neutralności światopoglądowej, dlatego mogą one opierać swoją etykę zarówno na bezstronności, jak i na kryteriach wyznaniowych³⁶.

7. Podsumowanie

W naszym kraju problem dyskryminacji religijnej nie jest jeszcze szeroko komentowany, dlatego może nam się wydawać, że pozostaje on marginalny. Jednak gdy spojrzymy szerzej, także poza granice naszego kraju, dopiero wtedy możemy dostrzec prawdziwą skalę problemu. W Polsce, zgodnie z Konstytucją oraz Kodeksem pracy, każdy pracownik ma prawo do równego traktowania, niezależnie od swojej religii. Aby przeciwdziałać dyskryminacji religijnej w miejscu pracy, ważne jest zwiększanie świadomości pracowników i pracodawców na ten temat. Przedsiębiorstwa powinny wprowadzać polityki równego traktowania oraz procedury reagowania na przypadki naruszeń. Szkolenia dotyczące różnorodności i tolerancji mogą również przyczynić się do tworzenia bardziej inkluzywnego i szanującego środowiska pracy. Dyskryminacja religijna w środowisku pracy stanowi poważne naruszenie praw pracowniczych i godności jednostki. Polski system prawny przewiduje rozwiązania tego zjawiska, które chronią pracowników przed taką dyskryminacją. Ważne jest, aby pracownicy i pracodawcy byli świadomi swoich praw i odpowiedzialności, dążąc do stworzenia równych i szanujących miejsc pracy dla wszystkich, niezależnie od wyznania.

Bibliografia

Literatura

- Błaszowski M., *Ograniczanie wolności sumienia i religii funkcjonariuszy publicznych*, „Rocznik Teologiczny” 2014, nr 1 (56).
 Główny Urząd Statystyczny, Departament Badań Społecznych, *Wyznania religijne w Polsce w latach 2019–2021. Analiza statystyczna*, Warszawa 2022.

- Górski A., *Wykonywanie zawodu lekarza a prawo karne*, Warszawa 2019.
- Laboratorium Wolności Religijnej, *Raport przedstawiający przypadki naruszenia prawa do wolności religijnej w Polsce w 2022 r.*, <https://laboratoriumwolnosci.pl/wp-content/uploads/2023/03/LWR-Raport-2022.pdf> (dostęp: 25.06.2023).
- Mielczarek M.A., *Zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na religię i wyznanie*, [w:] *Różne oblicza dyskryminacji w zatrudnieniu*, red. J.R. Carby-Hall, Z. Góral, A. Tyc, Warszawa 2021.
- Szczepankiewicz-Rudzka E., *Zasada laickości V Republiki Francuskiej i jej implikacje prawno-polityczne*, „Politeja” 2020, vol. 17, nr 1 (64), <https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.64.05>
- Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej *KOMUNIKAT PRASOWY* nr 128/21 Luksemburg, 15 lipca 2021 r.

Akty prawne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U., nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 169).
- Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284 ze zm.).
- Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej (Dz.U. UE. C. z 2007 r., nr 303, s. 1 ze zm.).
- Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1920).
- Ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 1510 ze zm.).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 265).
- Ustawa z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentystry (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 1731 ze zm.).
- Ustawa z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 970).
- Rozporządzenie Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej Oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i innych związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych niebędących dniami ustawowo wolnymi od pracy (Dz.U., nr 26, poz. 235).
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz.U. z 1998 r., nr 51, poz. 318).
- Niderlandzka ustawa z dnia 27 czerwca 2018 r. o częściowym zakazie noszenia odzieży zakrywającej twarz w oświacie, transporcie publicznym, budynkach rządowych i służbie zdrowia (ustawa o częściowym zakazie zakrywania twarzy), Staatsblad 2018, s. 222, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2018-222.html> (dostęp: 25.05.2023).

Inne akty

- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Paryż, 10.12.1948 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1948.html> (dostęp: 25.06.2023)
- Deklaracja Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 r., <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> (dostęp: 25.06.2023).

Opinia rzecznika generalnego w sprawie C-148/22 Opinia rzecznika generalnego A.M. Collinsa w sprawie C-148/22 OP vs. Commune d’Ans, ECLI:EU:C:2023:378, <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=273313&pageIndex=0&doclang=PL&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=330525> (dostęp: 28.06.2023).

Orzecznictwo

Wyrok TK z 24.02.1999 r., SK 4/98, OTK 1999, nr 2, poz. 24.

Wyrok TK z 22.02.2005 r., K 10/04, OTK-A 2005, nr 2, poz. 17.

Wyrok TS z 14.03.2017 r., C-157/15, ZOTSiS 2017, nr 3, poz. I-203.

Wyrok TS z 15.07.2021 r., C-804/18, IX PRZECIWKO WABE EV, LEX nr 3196960.

Wyrok TS z 13.10.2022 r., C-344/20, L.F. PRZECIWKO S.C.R.L., LEX nr 3416919.

Wykaz stron internetowych

European Union Agency for Fundamental Rights, *Second European Union Minorities and Discrimination Survey Muslims – Selected findings 2017*, http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-eu-minorities-survey-muslims-selected-findings_en.pdf (dostęp: 25.06.2023).

Government of Netherlands, *Ban on face coverings (referred to in the media as the ‘burka ban’)*, <https://www.government.nl/topics/ban-on-face-coverings-referred-to-in-the-media-as-the-‘burka-ban’/question-and-answer/what-does-the-partial-ban-on-face-coverings-entail> (dostęp: 25.06.2023).

Serwis Rzeczypospolitej Polskiej gov.pl, *Dyskryminacja i równe prawa pracowników*, <https://www.biznes.gov.pl/pl/portal/00179#1> (dostęp: 25.06.2023).

